

Bu-Ali Sin
UniversityIranian Scientific
Archaeological
Associationپژوهش‌های
باستان‌شناسی
ایران

Archaeological Research of Iran

P-ISSN: 2345-5225 & E-ISSN: 2345-5500

Homepage: <https://mbsh.basu.ac.ir/>

Vol. 16, No. 48, 2026

Ideological Systems of the Sasanian Period and Funerary Structures

Hossein Habibi¹ <https://doi.org/10.22084/nb.2025.30425.2746>

Received: 2025/01/17; Revised: 2025/01/09; Accepted: 2025/04/12

Type of Article: **Research**

Pp: 125-166

Abstract

Funerary structures and remains are among the few cultural materials that reveal extinct cultures' views of death. The information drawn from these materials, however, is indirect in nature. In the case of historical cultures, literary sources can nonetheless complement archaeological data in exploring the subject. Sasanian Ērānšahr represents a spatiotemporal horizon for which evidence of funerary traditions and structures is available. Therefore, examining the material culture and texts related to the subject offers potential progress to Sasanian Studies that has remained relatively overlooked. This article undertakes ideological reconstructions based on those sets of data. It seeks to answer whether the available evidence allows for identifying the ideological systems of the groups that constructed different types of burials. Given the current state of knowledge, the author assumes it is problematic to distinguish between various religions, let alone different Zoroastrian sects of the era. Employing a descriptive-analytical method and drawing on material culture and primary sources, this research addresses burial typology and spatial distribution. It infers the religious information implied by the data under examination. Each burial type offers certain possibilities for extracting data regarding the various ideological systems behind them. Based on the available evidence, apart from the Nestorian population, identifying structures associated with other minorities is problematic. Pits and cairns that do not accord with the conditions of urgent burial are not Zoroastrian. Traces of ideological minorities may also be sought in some examples of 'rock-cut niches' and 'portable *astōdāns*'. However, diverse kinds of *astōdān* signify the coping mechanisms of groups residing in different areas with distinct topography and accessible resources for making Zoroastrian ossuaries. Moreover, 'rock-cut niches' and 'towers of silence' are claimed to demonstrate the continuity, and yet transformation, of the age-old Zoroastrian tradition of entombment in the Sasanian period.

Keywords: Burial, Sasanian Period, Zoroastrianism, Entombment, Vidēvdād.

1. Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Jiroft, Jiroft, Iran.

Email: Hossein.Habibi@ujiroft.ac.ir

Citations: Habibi, H., (2026). "Ideological Systems of the Sasanian Period and Funerary Structures". *Archaeological Research of Iran*, 16(48): 125-166. <https://doi.org/10.22084/nb.2025.30425.2746>

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

© Copyright © 2026 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

Funerary remains are one of the few aspects of material culture that archaeologists may undoubtedly regard as reflecting past societies' attitudes toward death. However, information derived from fragmentary evidence is indirect. In the case of historical cultures, however, texts can also serve as a complementary source of information in this field. Sasanian Ērānšahr lends itself to such a study given the recent archaeological discoveries and available primary sources that present data about different funerary methods and practices in that spatiotemporal horizon. Hence, an interdisciplinary examination of available datasets related to those traditions at an inter-regional scale across the Sasanian realms can represent a progressive step in Sasanian scholarship that has yet to be taken. The present research seeks to answer whether the available evidence allows for identifying the ideological systems of the groups that constructed different burial types. Given the current state of knowledge, the author considers it problematic to distinguish between various religions, let alone different Zoroastrian sects of the era. However, some burial structures identified so far may be regarded as non-Zoroastrian – in the orthodox sense of the word. In these cases, one encounters traces of minority groups living in different areas, while some types of structures appear compatible with Zoroastrian laws of purity. Therefore, employing a descriptive-analytical method and drawing on cultural materials and primary sources (particularly the *Vīdēvdād*, *Dādeštān ī Dēnīg*, and the *Syriac Acta Martyrum*), this study discusses the typology of funerary structures and their spatial distribution, and explores the possible links between these structures and the documented religious systems.

One of the chief challenges of this research is the scarcity of systematic funerary archaeology projects that have included the excavation of burials and the archaeometric analysis of structures, human remains, and artifacts inside them. Another issue is the dearth of primary sources in general, and particularly the lack of sources presenting inclusive perspectives on various minority groups and their burial practices. This means that the few available documents are mainly limited to two sets of texts: those presenting an interpretation of Zoroastrianism supported by the Sasanians, and late-antique Christian literature and East Syrian hagiographical texts, which are not impartial but inform us about certain Nestorian dioceses in the Sasanian realms and the extent of conversions to Christianity.

Burial Typology and Implications for Ideological Systems

'Pit burials' constitute a category once considered uncommon in the Sasanian period. However, their discovery in scattered areas across the imperial territories disproved this view and indicated that fieldwork

projects were simply scarce. This type also appears to be in stark contrast with the official Zoroastrian burial laws.

Conversely, examples of *astōdān* are among the funerary remains that are most commonly associated with Zoroastrianism. Given their diversity, this type can be subdivided into distinct groups: cubic architectural *astōdāns* built from gypsum; so-called pillar ossuaries carved from stone, which would have been fixed into holes cut into cliffs; and portable terracotta and stone *astōdāns*. Finally, to allow for the possibility of finding ossuaries made of other materials and in view of the secondary burial practices at Qumis, a ‘miscellaneous’ subdivision should also be considered.

Another type includes specimens of terracotta jar burials, sarcophagi, and ceramic and gypsum coffins. These cases are predominantly reported from western regions of the Sasanian realm. Archaeometric analysis of the torpedo jars from the Bushehr peninsula proved them to be *astōdāns*, while some examples from Susa are claimed to contain articulated bones related to a primary burial practice. Moreover, the attestation of at least one Christian interment in a jar, now held at the British Museum, further complicates the picture.

Entombment in rock-cut niches represents a later continuation of an age-old Zoroastrian tradition, with specimens documented particularly in the Southern and Central Zagros regions, as well as in the Khuzestan lowlands and on Kharg Island. At present, Christian specimens bearing a cross on their entrance facade are to be excluded as anomalies, given their rarity.

‘Cists’ are another funerary structure of the era that accords with Zoroastrian practice. In the Fars region particularly, their spatial distribution mirrors that of rock-cut niches. The few Middle-Persian inscriptions refer to both types as *dahmag*.

Archaeological finds and literary evidence indicate that ‘towers of silence’ originated in the Sasanian period. However, architectural differences between the excavated examples from the Sasanian and Middle-Islamic periods and the Qajarid specimens have sparked scholarly debate about whether the former group should be identified as such.

Finally, ‘cairns’ exhibit the widest range of all the types mentioned, both geographically and functionally. However, funerary cairns became more widespread during the first millennium BCE. These structures are particularly common in southeastern Iran and the highlands of Fars and Bakhtiyari.

The Vīdēvdād contains passages (Fargards 3–8) concerning the bans and punishments for inhumation. These rather detailed discussions in the most important Zoroastrian text regarding funerary rites, together with the widespread archaeological findings, signify that the tradition was not rare – if not common – in the Sasanian period. It is worth noting that Fargard

7 of this source permits underground burial under urgent conditions, such as extreme weather and darkness. However, such graves must have a bed consisting of a layer of ash or cowpat and be covered by stone slabs or bricks. These references have two implications for our understanding of pit burials in this era: first, one must be cautious about ruling out examples of pit burials and cairns as non-Zoroastrian; second, structures that do not meet the Vīdēvdād's urgency criteria may be confidently identified as non-Zoroastrian. This is particularly true for cairns, whose considerable size and number in some areas attest to their commonality and the labour and time required for their construction – points that contradict the above-mentioned urgency theory.

Rock-cut niches, cists, sarcophagi, and portable stone receptacles are all carved from a single block of rock, are lidded (at least in many cases), and in some examples referred to as *astōdān/astōdāna* and *dahmag*. These features accord with the description of an ossuary in Zoroastrian texts.

Conclusions

Each burial type offers certain potential for extracting data regarding the various ideological systems behind them. Apart from the Nestorian population, identifying the structures associated with other minorities is problematic given the present state of research. Some examples of 'portable *astōdāns*' and 'rock-cut niches' indicate the use of Zoroastrian funerary practices by non-Zoroastrians. Moreover, pits and cairns that do not meet the conditions of urgent burial are not Zoroastrian.

On the other hand, one may examine the continuity, and transformation, of age-old Zoroastrian traditions in the case of 'towers of silence' and 'niches'. While the former type has undergone architectural changes that could reflect shifts in funerary praxis, the latter may signify that entombment became more common in Late Antiquity and was not inevitably limited to the elites. Finally, the varied classes of ossuaries reflect the efforts of populations in different geographical zones to follow Zoroastrian purity laws using the topography and local natural materials available in their environment.

Acknowledgments

The author extend their sincere gratitude to the anonymous peer reviewers for their insightful critiques and constructive suggestions, which significantly enhanced the clarity and scholarly rigor of this manuscript.

Conflict of Interest

The author, while observing publication ethics in referencing, declare the absence of conflict of interest.

نظام‌های عقیدتی دوره ساسانی و ساختارهای تدفینی

حسین حبیبی^۱

شناسه دیجیتال (DOI): <https://doi.org/10.22084/nb.2025.30425.2746>
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۸، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۳
نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۱۶۶-۱۲۵

چکیده

آثار تدفینی از معدود مواد فرهنگی هستند که بی‌شک شواهدی از نگرش فرهنگ‌های منقرض شده نسبت به مرگ را فراهم می‌کنند. طبیعت اطلاعات فراهم‌آمده از رهگذر مطالعه مواد تدفینی غیرمستقیم و ضمنی است، اما اسناد نوشتاری می‌توانند مکمل و راهنمای بررسی این موضوع در مورد فرهنگ‌های تاریخی باشند. ایران‌شهر ساسانی از افق‌های زمانی-مکانی بوده که شواهدی از سنت‌ها و عقاید خاکسپاری فرهنگ‌های گوناگونش در دست است؛ بنابراین، مطالعه فرهنگ مادی و مدارک مکتوب مرتبط با این موضوع گامی رو به پیش در حوزه مطالعات ساسانی شمرده می‌شود که تا به امروز کم‌وبیش مغفول مانده است. پژوهش حاضر تلاشی از آن دست برای استنباط‌های عقیدتی از مواد تدفینی بوده و براساس این پرسش طراحی شده که، شناسایی نظام‌های عقیدتی گروه‌هایی که ساختارها و بقایای تدفینی گونه‌گونی را به وجود آورده‌اند، برپایه شواهد در دسترس چگونه ممکن است؟ فرض بر این بوده که باتوجه به منابع نوشتاری اندک، تمایز میان دین‌های گوناگون براساس فرهنگ مادی در دسترس چالش‌برانگیز است، چه برسد به تفاسیر مختلف از زرتشتی‌گری در این دوران. پژوهش کنونی به روش توصیفی-تحلیلی و برپایه داده‌های باستان‌شناختی و منابع دست‌اول به گونه‌شناسی ساختارهای تدفینی و پراکنش فضاییشان براساس واپسین یافته‌ها و سرانجام استخراج و استنباط اطلاعات آئینی پرداخته است. در نتیجه نشان داده شده که گورهای «چاله‌ای» و «چینه‌سنگی» که فاقد ویژگی‌های استودان یا گورهای اضطراری مذکور در وندیداد و دادستان دینیگ هستند، می‌توانند با اطمینان بالایی غیرزرتشتی تلقی گردند؛ هم‌چنین زیست آئینی اقلیت نسطوری در مواردی در استفاده آن‌ها از سنت‌های تدفین زرتشتی مانند «گوردخمه‌ها» و «استودان‌ها» بازتاب یافته است. اما درحالی‌که استودان‌ها به‌طور کلی مدرکی از تلاش مردمان حوزه‌های جغرافیایی متفاوت را برای انطباق اعمال تدفینی با اصول زرتشتی ارائه می‌کنند، «دخمه‌گذاری» در گوردخمه‌ها و برج‌های خاموشی امکان پیگیری تداوم و تحول سنت‌های تدفین زرتشتی در ایران دوران گوناگون را فراهم می‌نمایند.

کلیدواژگان: تدفین، دوره ساسانی، زرتشتی، گور، وندیداد.

I. گروه باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه جیرفت، جیرفت ایران (نویسنده مسئول).

Email: Hossein.Habibi@ujiroft.ac.ir

ارجاع به مقاله: حبیبی، حسین، (۱۴۰۵). «نظام‌های عقیدتی دوره ساسانی و ساختارهای تدفینی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۶ (۴۸): ۱۶۶-۱۲۵.
<https://doi.org/10.22084/nb.2025.30425.2746>

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده (گان) آن است. © ۱۴۰۵ ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی‌سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشر شده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و بارعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.

Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

© The Author(s)

مقدمه

آثار تدفینی از محدود مواد فرهنگی هستند که بی‌شک شواهدی از نگرش فرهنگ‌های منقرض شده نسبت به مرگ را فراهم می‌کنند؛ به عبارت دیگر، باستان‌شناس می‌تواند با اطمینان آن‌ها را بقایایی مرتبط با عقاید مذهبی گروه‌های انسانی به طور کلی و تشریفات خاکسپاری به طور جزئی تلقی کند. با این وجود، طبیعت اطلاعات فراهم‌آمده از رهگذر مطالعه مواد تدفینی غیرمستقیم و ضمنی است. این ویژگی چالشی بر سر راه تشخیص دقیق‌تر چپستی و چگونگی سامان‌های عقیدتی و دین‌های مردمان باستانی شمرده می‌شود؛ اما اسناد نوشتاری می‌توانند مکمل و راهنمای تحقیق این موضوع در مورد فرهنگ‌های تاریخی باشند.

پیش از ورود به بحث اصلی، جای دارد که بخش بیان مسئله به شکلی خلاصه نکته‌ای را درباره دوره‌بندی آثار مورد مطالعه نیز ارائه کند. تمرکز این پژوهش بر دوره ساسانی به دلیل وضعیت خلأها در مطالعات ساسانی (ر. ک. به: «پیشینه پژوهش»)، ظرفیت اطلاعات در دسترس و محدودیت یک پژوهش است. وگرنه شواهد در دسترس نویسنده را ناگزیر از مجزا کردن سنت‌های تدفینی دوره ساسانی از دوره اشکانی نمی‌کند. دلایل این نکته که صرف تغییر در قدرت سیاسی نمی‌تواند شالوده‌ای استوار و توجیهی منطقی برای متمایز کردن چنان سنت‌هایی بین دوران آن دو شاهنشاهی باشد، در چند دسته قابل تقسیم‌بندی است: تداوم روش‌های تدفین در دوران اشکانی و ساسانی، مانند: گوردخمه‌ها، تدفین خمره‌ای، تابوت‌های وانی شکل و گورهای پشته‌سنگی و چاله‌ای (برای توضیحات و ارجاع‌ها ر. ک. به بخش «گونه‌شناسی ساختارها و سنت‌های تدفین»). همین‌طور در مواردی از گورستان‌هایی که تحت مطالعه روشمند قرار گرفته‌اند، گزارش شده که استفاده از محوطه‌ها فراتر از دوره اشکانی در عصر ساسانی نیز ادامه یافته است. گورستان‌های چشمه‌سار تخت جمشید (Schmidt, 1957: 117–23, Pls. 85–9)، آخوررستم/تنگ‌زندان (عبدی، ۱۳۸۴؛ احمدی‌نیا و رزمجو، ۱۴۰۰؛ Atayi, 2020)، قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: 210–)، جزیره خارگ (Ghirshman 1960; Haerinck, 1975; Potts, 2004b)، شوش (Boucharlat & Haerinck, 2011) و گرمی (کامبخش‌فرد، ۱۳۴۶؛ ۱۳۷۷) از این جمله‌اند. سوای این دو نکته، مطالعات جوامع انسانی گواه فرآیندهای تحولی متفاوت در نمودهای گوناگون فرهنگ‌ها بوده است. به این معنا که تغییر در جنبه‌هایی مانند چگونگی پوشش، آرایش، استفاده از جواهر و سازگاری‌های فن‌آورانه همگام و همسان با تحول هنجارها و ارزش‌های رفتاری-عقیدتی نیستند (Tapper, 2002: 39). به نظر «بویس» تغییر در آئین‌های دفن مردگان حتی با ظهور دین نو دشوار است (بویس، ۱۳۹۳: ۱۳۶). در مطالعات جامعه‌شناختی-انسان‌شناختی انجام شده با توجه به «تئوری عمل» (بوردیو) (Bourdieu, 1977) نیز پدیده «ناسازی یا ناسازش» (hysteresis) در میدان‌های گوناگون اجتماعی (fields) در روندهایی گرچه مرتبط، اما متمایز و با میزان تأثیر متفاوت رخ می‌دهد.

ایران‌شهر ساسانی از افق‌های زمانی-مکانی بوده که شواهدی از سنت‌ها و عقاید خاکسپاری فرهنگ‌های گوناگونش در دست است؛ بنابراین، مطالعه فرهنگ مادی

و مدارک مکتوب مرتبط با این موضوع گامی رو به پیش در حوزه مطالعات ساسانی شمرده می‌شود که تا به امروز کم‌وبیش مغفول مانده است (ر. ک. به بخش: «پیشینه پژوهش»). پژوهش حاضر تلاشی از آن دست برای استنباط‌های عقیدتی- آئینی از مواد تدفینی است.

پرسش و فرضیه پژوهش: پرسش این مطالعه عبارتست از این‌که برپایه شواهد در دسترس شناسایی نظام‌های عقیدتی گروه‌هایی که ساختارها و بقایای تدفینی گونه‌گونی را به وجود آورده‌اند؟ در راستای آن، فرض نویسنده بر این است که با توجه به منابع نوشتاری اندک، تمایز میان دین‌های گوناگون براساس فرهنگ مادی ناقص در دسترس چالش برانگیز است، چه برسد به تفاسیر مختلف از زرتشتی‌گری در این دوران^۲. با این حال، شواهدی از سنت‌هایی شناسایی شده که حداقل می‌تواند غیرزرتشتی- در مفهومی ارتدکس- تلقی شود. در این موارد، ردپای اقلیت‌های مذهبی تا حدی قابل پیگیری است؛ درحالی‌که گونه‌های تدفینی دیگر هم‌ساز با قواعد رسمی زرتشتی دوره ساسانی هستند، در بعضی موارد آشکارا.

از مهم‌ترین چالش‌های پیش‌روی این پژوهش، انجام نشدن تحقیقات روشمند باستان‌شناسی تدفینی است که همراه با کاوش گورها برای آگاهی از ساختار آن‌ها و تجزیه و تحلیل محتویاتشان با بهره‌گیری از روش‌های علمی باستان‌سنجی بوده باشند. همین‌طور مسئله دیگر، کم بودن و درعین حال همه‌شمول نبودن منابع دست‌اول نوشتاری در دسترس است. این به این معناست که منابع اندک مکتوب تا حد چشمگیری محدود به تفسیر تحت حمایت دولت ساسانی از قواعد و تشریفات تدفین و ادبیات نسطوری اولیه و شهادت‌نامه‌های سریانی- که در مواردی به اسقف‌نشینان قلمروی ساسانی و سرگذشت و شرایط زیست اقلیت مسیحیان ایرانی پرداخته‌اند- است.

روش پژوهش: این پژوهش با توضیح پدیده‌های مادی به تحلیل چستی و چگونگی فرآیند وقوع آن‌ها پرداخته و از این‌رو روش شناسیش توصیفی-تحلیلی شمرده می‌شود. مواد مطالعاتی به روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و دربرگیرنده این موارد هستند؛ داده‌های باستان‌شناختی-ساختارهای تدفینی، محتویات و محیط آن‌ها و مدارک نوشتاری- به‌ویژه منابع دست‌اول که شامل: متون مذهبی زرتشتی و نذیرداد و دادستان دینیگ و شهادت‌نامه‌های سریانی- می‌شوند.

در این راه، نخست هرگونه از ساختارهای تدفینی این دوره به شکلی موجز معرفی و توصیف گشته، پس از آن پراکنش فضایی آن براساس واپسین انتشارات باستان‌شناسی ساسانی به بحث گذاشته شده و سپس با کمک مدارک موازی- به‌ویژه متون مذهبی مربوط به دوره مورد مطالعه، اطلاعات مذهبی که به‌طور بالقوه قابل استنباط و استنتاج براساس این مواد مطالعاتی هستند- استخراج می‌گردند؛ این اطلاعات می‌تواند ایجابی یا سلبی باشد. سرانجام نتیجه‌گیری در مقام رد یا تأیید فرضیه پژوهش برآمده، برآیند اصلی اطلاعات در دسترس را در شماری نکته کلیدی ارائه کرده و وضعیت مطالعات ساسانی و باستان‌شناسی تدفینی برای جهت‌دهی به نقشه راه کارهای آینده در این حوزه مطالعاتی را ترسیم می‌کند.

پیشینه پژوهش

مطالعه تدفین در ایران باستان براساس منابع نوشتاری و داده‌های باستان‌شناختی بیش از یک سده پیشینه دارد. ولی تقریباً مطالعه‌ای «جامع» و «متمرکز» بر موضوع در دوره ساسانی صورت گرفته نشده است (ر.ک. به: Boucharlat, 1991; Farjamirad, 2015c). پژوهش‌های پیشین عموماً یا از نظر زمانی بسیار گسترده‌تر (ایران باستان به طور کلی) بوده (Inostrantsev, 1923; Trümpelmann, 1984; Grenet, 1989); یا این‌که از نظر جغرافیایی در مقیاس محدودتر منطقه‌ای (مانند: Farjamirad, 2015c؛ رئیسی‌گهروی، ۱۳۹۶) و یا این‌که از نظر جغرافیایی در مقیاس محدودتر منطقه‌ای (مانند: Vanden Berghe, 1953; Benveniste, 1962; Grenet, 1989; Trümpelmann, 1984; Huff, 1988; Huff, 1992; Huff, 2004a; Russel, 2000; Simpson, 2018 & 2019a) هستند. گروهی دیگر از مطالعات نیز کتیبه‌های پارسی میانه گورهای دوره اواخر باستان - به ویژه در فارس - معرفی کرده‌اند (به عنوان نمونه ر. ک. به: Tafazzoli & Sheikh- Tafazzoli, 1991؛ Frye 1970). این گورنوشته‌ها در پژوهش ما نقشی مهم دارند، چراکه سندی استثنائی از جوامع سازنده ساختارهای تحت مطالعه فراهم می‌نمایند.

هم‌چنین بررسی‌های تاریخی انجام شده بر تشریفات تدفین زرتشتی نیز مرتبط با موضوع مورد توجه در اینجا هستند. این تحقیق‌ها بیشتر برپایه اسناد تاریخی انجام شده (Boyce, 1993; De Jong, 1997: 432-46; Russel, 2000; Herman, 2010; Hintze, 2017a & 2017b) و تنها در اندک مواردی همراه با در نظر گرفتن فرهنگ مادی بوده‌اند (Shapur-Shahbazi 1987; Huff, 1988; Huff, 1992; Huff, 2004a). (1998; Huff, 2004a).

گونه‌شناسی ساختارها و سنت‌های تدفین گورهای چاله‌ای (Pit Burials)

یکی از انواع ساختارهایی که شاید در نگاه نخست در تناقض با قواعد رسمی زرتشتی تدفین شمرده شود (ر. ک. به بخش: «بحث: استنباط‌های عقیدتی از گونه‌های تدفینی»)، گور چاله‌ای است. چنان‌که از نام این دسته از گورها پیداست، جسد به شکل مستقیمی با حفر زمین درون چاله‌ای دفن می‌شده است (تصویر ۱). برخلاف گمانی که پیشتر این گونه را نادر می‌پنداشت، امروزه نمونه‌های آن از مناطق گوناگون قلمروهای اشکانی-ساسانی گزارش شده است.^۳

نمونه‌های گزارش شده عبارتند از: تل ملیان (Balcer, 1978: 89-99; cf. Simpson & Molleson, 2014: 85)، تنگ بلاغی (Bendezu-Sarmiento & Jafari, 2018: 45-47, 50, Fig. 3) و قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: Fig. 75) در منطقه فارس؛ شهر شاهی شوش (Boucharlat, 1991: 72; Boucharlat & Haerinck, 2011: 61-3)؛ شغاب بوشهر (توفیقیان و باستانی، ۱۳۹۵: ۲۲)؛ قلعه ایرج در شمال فلات مرکزی (توفیقیان و باستانی، ۱۳۹۵: ۲۲؛ Mousavinia et al., 2018)؛ قومس (Hansman & Stronach, 1970: 148) و گرگان (Kiani, 1982: 11-19) در شمال شرق؛ باباجیلان

(حسن پور، ۱۳۹۱؛ Hasanpour et al., 2015) و ورکبود (Vanden Berghe, 1972) در زاگرس مرکزی، هفتون تپه سلماس (Burney, 1970; 1972; 1973) و فضای موسوم به تالار (Hallenbaus) ساختمان شرقی در بسطام (Kleiss, 1970a: 50–4, Pl. 31,) در شمال غرب؛ در دو تل صنکر در غربی‌ترین محدوده زاگرس در حمیرین (Kamada & Ohtsu, 1988: 149–50; Yokoyama & Matsumoto, 1990: 185); قلعه‌کنگلوی مازندران (سورتیجی، ۱۳۹۰: ۸۷–۸۰، تصویر ۴); مرو (Kaim & Kornacka, 2016: 54; Simpson & Molleson, 2014, Pl. 5) و تپه‌کلای (قلعه) در غرب قندهار (Shaffer & Hoffman, 1976: 133-37).

► تصویر ۱: گور چاله‌ای در قلعه‌کنگلو، سوادکوه (سورتیجی، ۱۳۹۰: تصویر ۴).

Fig. 1: Pit Burial at Qal'e-kangelō, Savadkouh (Soortijee, 2011: Fig. 4).

استودان‌ها (Ossuaries/Bone Receptacles)

در برابر گورچاله‌ها، گونه دیگری از تدفین دربرگیرنده انواع ساختارهای بیست که به طور سنتی در ادبیات باستان‌شناسی ایران «استودان» خوانده می‌شوند. براساس شکل و مواد ساخت نمونه‌های گزارش شده، این دسته خود به چند زیرمجموعه قابل تقسیم است که در اینجا معرفی می‌شوند. استودان‌ها به عنوان عنصری ساختمانی و به شکل یک مکعب مستطیل گچی که در مجموعه بندیان (Rahbar, 1998: Fig. 8; 2004: 10–13; 2008: 19–20, Figs) و آتشکده پلنگ‌گرد (Khosravi et al., 2019: 55) (16–25; cf. Gignoux, 2008) خاکبرداری شده‌اند (تصویر ۲). «استودان‌های ستون‌وار» (Pillar Ossuaries) تراشیده شده در سنگ که در حفره‌ای در بلوک‌های صخره‌ها برپا داشته و به ویژه در فارس یافته شده‌اند (Stronach, 1966: Figs 2–7, 12, & 13; Huff, 2004b: 399 with bibliography; Farjamirad, 2015b: 150; Simpson, 2018: 425, 442; Khanipour & Kavosh, 2022). استودان‌های منقول سفالی و سنگی گروهی دیگر ک. به: Farjamirad, 2015a).

تصویر ۲: استودان‌های گچی در آتشکده پلنگ‌گرد، کرمانشاه (Khosravi et al., 2018: Fig. 13).

Fig. 2. Gypsum *astōdān* at Palang-gerd Fire Temple, Kermanshah (Khosravi et al., 2018: Fig. 13).

از این گونه‌اند که به‌ویژه در آسیای مرکزی رایج بوده (Grenet, 1984; Kaim & Kornacka, 2016: 54–6, 58; Han & Wang, 2023) و موارد یافت‌شده از فلات ایران اندک است (Cereti & Gondet, 2015: 399, n. 31; Huff, 2004a: 594). اما نمونه‌هایی دردار از سنگ‌آهک از محوطه‌هایی ساسانی در شبه جزیره بوشهر گزارش شده است (Molleson, 2009; Simpson & Molleson, 2014: 80-1. Pls 1-3؛ تصویرهای ۳ و ۴). نویسنده تمایل دارد گروهی دیگر از این دسته را نیز تحت عنوان «استودان‌ها از دیگر مواد» در نظر بگیرد. این انتخاب براساس کشفی از قومس و مربوط به استخوان‌هایی گردآوری شده در یک پارچه (بقچه؟) که خود در کیسه‌ای چرمی نهاده شده بوده، است (Hansman & Stronach, 1970؛ هم‌چنین ر. ک. به: Simpson & Molleson, 2014: 87-8)؛ بنابراین در این طبقه‌بندی با توجه به تنوع این گونه احتمال کشف‌های آینده از شکل‌های دیگری که از موادی متفاوت ساخته شده‌اند نیز در نظر گرفته می‌شود.

▲ تصویر ۳: استودان خمره‌اژدری در سبزآباد، بوشهر (Simpson & Molleson, 2014, Pl. 2; Simpson, 2019, Fig. 3).

Fig. 3. Torpedo-Jar *astōdān* from Sabz-abad, Bushehr (Simpson & Molleson, 2014: Pl. 2; Simpson, 2019: Fig. 3).

تصویر ۴: استودان سنگ‌آهکی در بوشهر (Simpson, 2019b, Fig. 4).

Fig. 4. Limestone *astōdān* from Bushehr (Simpson, 2019b: Fig. 4).

▲ تصویر ۵: تابوت سنگی کاوش شده در شغاب، بوشهر (Khosravi et al., 2018: Fig. 3).
Fig. 5: Sarcophagi Unearthed at Shoghab, Bushehr (Khosravi et al. 2018: Fig. 3).

تدفین در خمره‌ها (اژدری) (Terracotta (torpedo) jar burials) و تابوت‌های سنگی (sarcophagi)، سفالی و گچی

نمونه‌های این دسته تاکنون به‌ویژه از نیمه غربی قلمروی ساسانی گزارش شده است. این موارد از محوطه‌هایی در منطقه فارس (مانند: منتظرظهوری، ۱۴۰۰؛ جعفری زند، ۱۳۹۶؛ Schmidt, 1957: 117-23, pls. 85-9)؛ دشت‌های پست جنوب غرب (مانند: Unvala, 1929: 133; Boucharlat & Haerinck, 2011: 39-50)؛ بوشهر (Khosravi et al., 2018: Fig. 3؛ تصویر ۵)؛ زاگرس مرکزی (آذرنوش، ۱۳۵۴؛ کامبخش فرد، ۱۳۷۴؛ ۵۳-۱۴۵؛ ۱۳۸۶؛ ۲۴۱) و شمالی (کامبخش فرد، ۱۳۴۶؛ ۶-۱۵) گزارش شده‌اند. در این میان، قابل اشاره آن‌که کاوش‌های اخیر در غرب ارگ اردشیرخوره به پیدا شدن نمونه‌هایی جالب توجه از تابوت‌های گچی وانی شکل در آرامگاهی از دوره ساسانی اولیه انجامیده است (منتظرظهوری، ۱۴۰۰). همین‌طور پژوهش‌های باستان‌شناسان بر تدفین در خمره‌های اژدری در منطقه بوشهر گواه حضور چنین سنتی در کرانه‌های شمالی خلیج فارس نیز در این دوره بوده است (مانند: میرفتاح، ۱۳۷۴؛ ۶۱-۲۵؛ توفیقیان، ۱۳۹۴؛ ۳؛ توفیقیان و باستانی، ۱۳۹۵؛ ۲۲؛ Simpson, 2007: 153-65؛ Simpson, 2019a؛ Simpson, 2019b: 293-4؛ Rahbar, 2024: Figs 4 & 5).

دخمه‌گذاری (Entombment) در گوردخمه‌ها

اصطلاح دخمه‌گذاری در اینجا در مفهومی متفاوت از آن‌چه که در بین زرتشتیان امروزی رایج است، به‌کار می‌رود؛ در واقع، واژه «دخمه» در اینجا به پیروی از نام رایج دوره ساسانی برای ساختارهایی به‌کار رفته که به شکل افقی در صخره‌های کوهستان یا بلوک‌های سنگی بزرگ و منفصل از کوه‌ها ایجاد شده و می‌توانسته دارای یک یا چند فضای درونی باشد. براساس چنین تعریفی، سنت دخمه‌گذاری تا دوره هخامنشی (دقیق‌تر دوره داریوش اول) به پس رفته و تداوم آن حداقل تا پایان دوره ساسانی تقریباً مسلم است. شایان ذکر آن‌که این گزاره درباره تداوم این سنت با در نظر گرفتن تمایز شکلی در بین نمونه‌های دوران گوناگون و حتی تمایز در بین مواردی هم عصر مطرح می‌شود.

نمونه‌های دوران هخامنشی^۴ و فراهخامنشی-سلوکی^۵ در قیاس با گوردخمه‌های جدیدتر در ابعادی بزرگ‌تر و دارای شمار فضاهای داخلی بیشتر و تزئینات نمایی پرکارتر هستند. دخمه‌های^۶ اشکانی-ساسانی در شماری بالاتر نسبت به نمونه‌های پیچیده‌تر و کهن‌تر یافته شده‌اند، اما در قیاس با آن‌ها عموماً کوچک‌تر و تک‌فضایی هستند. این ساختارها هم‌چنین در قیاس با موارد هم‌دوره دارای تمایزهای منطقه‌ای در ابعاد، اطلاعات اپیگرافیک و تزئینات هستند. دخمه‌های این دوره در فارس عموماً تزئیناتی که ورودی ساختار را در نما قاب می‌کنند (مانند: Stronach, 1966: 20 & 21؛ برای نمونه‌ای از سیراف با بقایای گچبری در نمای بیرونی ر. ک. به: Whitehouse, 1972: Pl. Ia) و در مواردی کمتر معمول گورنوشته (Cereti & Gondet, 2015) دارند. در مقام قیاس، موارد گزارش شده از خوزستان

و بختیاری عموماً فاقد تزئین و هرگونه نوشته‌ای هستند (با چند استثنا: حیدری ۱۳۷۷: ۲۱۲، تصویر ۱۱؛ حیدری دستنایی و حسینی ۱۳۹۴: ۳۰۴).
دخمه‌های دوره اواخر باستان از نواحی مختلفی در زاگرس مرکزی و جنوبی گزارش شده‌اند، مانند: ایلام (Sharifinia et al., 2022: 65, 67; Habibi, 2023: 161)، ارتفاعات بختیاری (روستایی، ۱۳۹۴: ۲-۴۱؛ حیدری دستنایی و حسینی، ۱۳۹۴: 161, Fig. 4.9; Habibi, 2023: 161, Fig. 4.9)، خوزستان (حیدری، ۱۳۷۷؛ عزیزی خرنقی و همکاران، ۱۳۹۱؛ حاتمی و همکاران، ۱۳۹۸؛ Messina, 1997: 68-9; Mehrkiyan, 1997: 443; Gropp & Mehr Kian, 2016: 443) و فارس (مانند: احمدی‌نیا و رزمجو، ۱۴۰۰؛ Gropp & Mehr Kian, 2016: 443; Nadjmabadi, 1970; Boucharlat, 1991: Figs. 3: b, 4: f; Simpson & Molleson, 2014: 79; Atayi, 2020: Fig. 7; Cereti and Gondet, 2015). هم‌چنین این گوردخمه‌ها در کرانه‌های شمالی خلیج فارس در پیرامون منطقه بوشهر (توفیقیان، ۱۳۹۴؛ توفیقیان و باستانی، ۱۳۹۵: ۱۹-۲۲؛ Whitehouse, 1972; Ghirshman, 1960; Haerinek, 1975; Potts, 2004b; Hozhabri et al., 2024; Haerinek, 1975: 163; Boucharlat, 1991: 73-4; see also Steve & Hermann, 2003) نیز کشف شده‌اند (تصاویر ۶ و ۷).

تصویر ۶: گوردخمه (بردگوری) در اردل، چهارمحال و بختیاری (حیدری دستنایی و حسینی، ۱۳۹۴: تصویر ۱۲).

Fig. 6: Rock-cut Niche (Bard-e Gawri) in Ardal, Chaharmahal va Bakhtiari (Heydari Datenei & Hosseini, 2015: Fig. 12)

تصویر ۷: گوردخمه (بردگوری) در کوه‌رنگ، چهارمحال و بختیاری (روستایی، ۱۳۹۴: شکل ۱۲).

Fig. 7: Rock-cut Niche (Bard-e Gawri) in Kouhrang, Chaharmahal va Bakhtiari (Roustaiei, 2015: Fig. 12).

تدفین چاله‌سنگی یا چاله‌های صخره‌ای^۷

«گورهای چاله‌سنگی» چاله یا حفره‌هایی تدفینی در بخش‌های افقی متصل یا منفصل صخره‌ها هستند. این ساختارها حداقل در بعضی موارد براساس لبه شیاردار و برآمده‌شان احتمالاً دردار بوده و مسدود می‌شده‌اند (مولایی کردشولی، ۱۳۹۹: عکس‌های ۸-۶ و تصویر ۳؛ Stronach, 1966: 225; Simpson & Molleson, 2014: 81). درهای «برجا» یا به صورت ناقص و تکه‌تکه گزارش شده‌اند (Boucharlat, 1991: 73; Huff, 2004b: 400; Farjamirad, 2015b: 150; Simpson & Molleson, 2014: 78; تصویر ۸). بعضی از این چاله‌ها در منطقه فارس دارای گورنوشته‌های فارسی میانه‌ای بوده که آن‌ها را به عنوان «دخمگ» معرفی کرده است (نصرالله‌زاده، ۱۳۸۵؛ Groppe, ۲۴۱: ۱۹۶۹, Tafazzoli, 1991; Tafazzoli, 1991: 221-4; Gignoux, 1975: 221-4; Tafazzoli, 1991; Tafazzoli, 1991: 221-4; Cereti & Gondet, 2015: 396). اطلاعات کتیبه‌شناختی در مواردی همراه با تاریخ ساختی بوده که غالباً اواخر ساسانی است (Asadi & Cereti, 2018; Farjamirad, 2015b: 150).

به‌ویژه در منطقه فارس، در بسیاری محوطه‌ها ساختارهای چاله‌سنگی و گوردخمه‌ها در کنار هم واقع شده‌اند. «در درون» گوردخمه‌های هخامنشی و فراهخامنشی^۸ شمار گوناگونی از چنین چاله‌هایی هست. درحالی‌که درمورد دخمه‌های صخره‌ای اشکانی-ساسانی، چنان آثاری «در مجاورت» هم قرار دارند (توفیقیان، ۱۳۹۴؛ توفیقیان و باستانی، ۱۳۹۵؛ حیدری، ۱۳۷۷؛ حاتمی و همکاران، ۱۳۹۸؛ Atayi, 2020: fig. 7; Gondet in Cereti & Gondet, 2015: n. 20). این دوگانه در بعضی محوطه‌های منطقه فارس به سه‌گانه‌ای بدل می‌شود که با هم‌پوشانی دخمه‌ها و چاله‌های صخره‌ای در کنار حفره‌های مدوری^۹ شکل می‌گیرد. ساختارهای تدفینی چاله‌سنگی از مناطق دیگر در خوزستان و کرانه‌های خلیج فارس و دریای عمان (توفیقیان، ۱۳۹۴) نیز گزارش شده‌اند.

کاربری‌هایی گوناگون برای هر دوی چاله‌ها و حفره‌های صخره‌ای پیشنهاد شده است. کاسه‌ها یا حفره‌ها هم به عنوان پایه‌های استودان‌های ستون‌وار تفسیر شده (Huff, 2004a: 613-14) و هم جای ثابت‌کردن ادوات معدن‌کاوی دانسته شده‌اند (Cereti & Gondet, 2015: 395). چاله‌ها نیز به عنوان گورهای کم‌عمق یا مکان‌های عرضه‌داشت جسد در هوای آزاد و آئین خورشیدنگرشنی شناسایی شده‌اند (مانند: Stronach, 1966: 225-6; Ghirshman, 1971: Pl. VII: 2).

شایان ذکر آن‌که «سکوی عرضه‌داشت» (Exposure platform) اصطلاح دیگری رایج در باستان‌شناسی تدفینی ایران در دوران تاریخی بوده و به سکوهایی به‌دقت صاف‌شده صخره‌ای اطلاق شده که با توجه به آثاری که بر خود دارند مرتبط با آئین‌های تدفین تصور شده‌اند. سطح این سکوها می‌تواند دارای چاله‌ها و حفره‌های تدفینی باشد. نمونه‌های شناسایی‌شده سکوی عرضه‌داشت جسد نیز بر صخره‌های متصل یا منفصل ارتفاعات واقع شده‌اند که از محوطه‌هایی در فارس گزارش شده‌اند: دره‌بره (Gondet in Cereti & Gondet, 2015: n. 20)، بیشاپور

تصویر ۸: چاله‌سنگی لبه و شیاردار در ناحیه شاه‌اسماعیل کوه‌حسین، فارس (Boucharlat, 1991: Pl. XXV, Fig. 4d).

Fig. 8: Cist with a Framing Rim (Probably for the lead) in the Shah-Esmaeil Area of Kouh-Hosseini, Fars (Boucharlat, 1991: Pl. XXV, Fig. 4d).

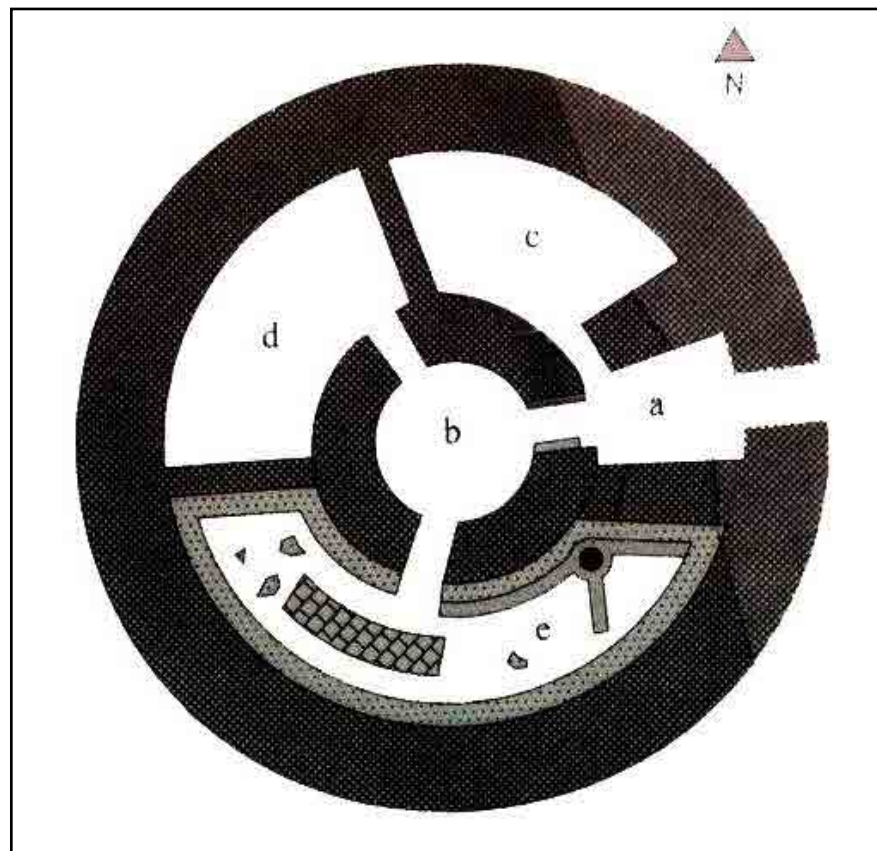
(Ghirshman, 1971: Pl. VII: 1 & 2; Huff, 2004a: 595–6) نقش‌رستم و گونداشلو (Stronach, 1966: 225–6, Figs 14, 16–18).

دخمه‌ها^۱ یا برج‌های خاموشی

دخمه‌ها یا برج‌های خاموشی دوران اخیر در هند و ایران عبارتند از بناهایی مدور و محصور بر کوه‌هایی نسبتاً بلند که کاربری آن‌ها در ارتباط با مراسم خورشیدنگرشی بوده است. این ساختارها حداقل از دوره قاجار - هنگامی که «مانکجی لیمجی»، کارگزار و نیکوکار پارسی، دخمه‌های یزد و کرمان را در پیرامون این شهرها در دهه ۶۰ سده ۲۰ م. بنیاد نهاد - تا زمانی که دولت پهلوی دوم در سال ۱۳۴۴ ه.ش. این سنت را به دلیل نگرانی‌های بهداشتی ممنوع اعلام کرد، مورد استفاده بوده‌اند.^۱ اما اشاره‌های متون تاریخی و مطالعات باستان‌شناختی گواه پیشینه کهن‌تر دخمه‌ها بوده که حداقل تا دوره ساسانی به پس می‌رود.^۲

در دره صوغان کرمان، مجموعه‌ای متشکل از دیواری دربرگیرنده گورهای پشته‌سنگی (برای این گونه از گورها ر. ک. به: ادامه همین بخش) در بالای یک کوه و نیز نمونه‌قبوری مشابه در بیرون از آن قرار دارد که به‌عنوان یک دخمه عرضه داشت اجساد شناخته شده است (Lamberg Karlovsky & Fitz, 1987: 748, 753, Fig. 11; cf. Boucharlat, 1989: 694–5; 1991: 74–5; Bendezu-Sarmiento & Jafari, 2018: 52). ترومپلمان (Trümpelmann, 1984: 317–8, Fig. 1) ساختار مدور و محصور تل‌خندق در سرمشهد فارس را دخمه‌ای دیگر از سده سوم میلادی دانسته است. او این بنا را برپایه مجاورتش با کتیبه «کرتیر» به سده سوم میلادی منسوب می‌کند (برای نظر متفاوت ر. ک. به: Simpson & Molleson, 2014: 79; برای کتیبه ر. ک. به: Gignoux, 1991); هم‌چنین به نظر «گرنه» (Grenet, 1984: 234 & 243 n. 10) برج نورآباد نمونه‌ای از برج‌های خاموشی است (برای نظر متفاوت ر. ک. به: Huff, 1975; Boucharlat, 1991: 75).

چنان‌که ارجاع‌ها به نقدهای مورد اشاره پیشین نشان می‌دهد، صاحب‌نظران درباره تفسیرها در هر سه مورد بالا متفق‌القول نیستند؛ اما کاوش‌های «مهدی رهبر» در بندیان به شناسایی ساختمان مسقف و مدوری انجامیده که برجی خاموشی از دوره ساسانی است (حیدرپور و رهبر، ۱۳۸۸؛ رهبر، ۱۳۹۰؛ Rahbar, 1998؛ Rahbar, 2007؛ cf. Gignoux, 2008؛ تصویر ۹). هم‌چنین ایشان به تازگی در ترک‌آباد اردکان (Rahbar, 2024) دخمه‌ای از قرون میانه اسلامی را کاوش کرده‌اند، چنان‌که نمونه‌ای دیگر از این عصر در قلعه خلچان تفرش نیز کشف شده است (موسوی‌نیا و همکاران، ۱۴۰۱).

► تصویر ۹: دخمه (برج خاموشی) بندیان (Rahbar, 2007: Fig. 9).

Fig. 9. Dakhma (Tower of Silence) in Bandian (Rahbar, 2007: Fig. 9).

در آسیای مرکزی و منطقه فرارود نیز ساختارهایی با این کاربری معرفی و مستند شده‌اند. ساختمانی مستطیلی در محوطه آنگکا مالایا (Angka Malaya)، مربوط به سده‌های نخست تا پنجم میلادی، از آن جمله بوده که فضایی روباز را دربرگرفته و به‌عنوان برج خاموشی تفسیر گشته است (Minardi & Amirov, 2017). محوطه‌های شماره ۱ و ۲ در گورستان خارجی شهر مرو نیز دارای ساختارهای خشتی محصور بوده که دخمه دانسته شده‌اند (Kaim & Kornacka, 2016: 54–8). هم‌چنین چیله‌پیک (Chil'p'yk) محوطه‌ای دیگر در حوزه فرهنگی خوارزم باستان است که کاندید چنین کاربری در سده اول میلادی شده است (Minardi & Amirov, 2017: 31, Fig. 13؛ تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰: دخمهٔ چیل‌پیک (سده‌های ۴-۵ م.م.)
◀ (Xin, 2014: Fig. 5)

Fig. 10: Dakhma of Chil'p'yk (4-5 c. CE) (Xin, 2014: Fig. 5).

گورهای پشته‌سنگی یا سنگ‌چین (Cairn burials)

در مقام قیاس به دسته‌های گفته‌شده در بالا، این گونه در طیف گسترده‌تری هم از نظر زمانی و هم جغرافیایی مورد استفاده قرار گرفته‌اند. سنگ‌چین‌ها به‌عنوان یادمان‌های نمادین، نشان مرزها و مسیرها از یونان باستان تا جوامع امروزی ادامه یافته‌اند (Doyle, 2020). گورهای پشته‌سنگی در کرانه‌های جنوبی خلیج فارس، از هزارهٔ چهارم پیش از میلاد (Boucharlat, 1989; Jasim, 2003: 86-93; Simpson & Molleson, 2014) ساخته شده و در جنوب ایران در محوطه‌هایی از هزارهٔ اول پیش از میلاد (Boucharlat, 1991: 75; Stein, 1937: 72) مستند شده‌اند. با این حال ساخت این ساختارها در هزارهٔ اول میلادی رواج می‌یابد (Simpson & Molleson, 2014: 77-8).

گورهای پشته‌سنگی، به‌ویژه در جنوب شرق ایران (خسروزاده، ۱۳۸۶؛ Stein, 1937: 70-80, Fig. 24, Plan 7; Lamberg Karlovsky & Fitz, 1987; Karlovsky & Humphries, 1968; Lamberg Karlovsky & Fitz, 1987; Boucharlat, 1991: 74) و منطقه‌های مرتفع فارس و بختیاری (برای نمونه ر. ک. به: روستایی، ۱۳۹۴: ۳۶-۳۷، تصویر ۱۱، ۱۳۸۴: ۳۱-۳۲، Khosrowzadeh, 2010: 318-19, 5) پرشمارند (تصویر ۱۱). این نوع تدفین در ناحیه‌های گوناگون کرمان گزارش شده است؛ پیرامون تپهٔ حیی در درهٔ صوغان (Lamberg Karlovsky & Fitz, 1987)، حوالی زرنند در شمال و غرب کرمان، در تمب گبرها در جنوب شرق دولت‌آباد و به‌شکلی وسیع در پای کوه گل‌مرز (Stein, 1937: 163-75)، در شهرستان بردسیر (خسروزاده و عالی، ۱۳۸۴: ۱۶۲، تصویر ۳) و در منطقهٔ قدروخانه در حوضهٔ سرشاخه‌های هلیل‌رود (شهسواری و دوماری، ۱۳۹۱: ۸۱، تصویر ۱۰). در منطقهٔ فارس نیز این ساختارها پرتعدادند: محوطهٔ TB-88 تنگ بلاغی (Bendezu-Sarmiento & Jafari, 2018: 45-47, 50, Fig. 3)، محوطهٔ ساسانی بیشه‌زرد (Stein, 1936: 157-9, Fig. 13, Pl. XXIX: 5-12)، 15, 18, 20, 23-4, 26, 38, 40, 43, 50; see also Simpson & Molleson, 2014: 77-8)، نمونه‌هایی از دوران اواخر اشکانی-اوایل ساسانی در قصر ابونصر (Whitcomb, 1985: 210-6, Figs. 75 & 76)، در تپه‌های تُل غلام و ناحیهٔ ده‌نو یا قادرآباد به ترتیب در شمال و شمال شرق پاسارگاد (Gondet et al., 2010: 22-23, Figs 13-14)، در کوه مهر - به‌عنوان رایج‌ترین گونه

(رئیس‌ی گهرویی، ۱۳۹۶: ۱۵۲)، در بخش توجردی (Khanipour & Molaei Cereti & Gondet, 2023: 59, 70) و شرق گوردخمه‌های دره‌بره (Cereti & Gondet, 2015: 390, n. 22). همین‌طور گورهای سنگ‌چین در رودان هرمزگان نیز کاوش شده‌اند (سرلک و نوروزی، ۱۳۹۵). سرانجام چنان‌که گفته آمد، منطقه بختیاری در شرق خوزستان و غرب چهارمحال و بختیاری نیز از مناطق غنی در مورد این ساختارهاست که گزارش‌هایی از آن‌ها در دست است: در مناطق کله‌دیزی و لالی خوزستان در مجاورت گورهای چاله‌سنگی (حیدری، ۱۳۷۷: ۲۰۷-۲۰۸، تصویر ۵؛ عزیزی خرائقی و همکاران، ۱۳۸۹) و در چهارمحال و بختیاری در کوه‌رنگ (روستایی، ۱۳۹۴: ۳۷-۳۶) و فارسان (Khosrowzadeh, 2010: 318-19. Figs. 4.7 & 4.8). نکته‌ی شایان ذکر آن‌که برخی پژوهشگران گورهای پشته‌سنگی را به گروه‌های کوچ‌نشین منسوب کرده‌اند؛ براساس نزدیکی به راه‌ها و دوری از زمین‌های کشاورزی (Lamberg Karlovsky & Humphries, 1968; Boucharlat, 1991; see also: Simpson & Molleson, 2014: 77-8).

► تصویر ۱۱: گور پشته‌سنگی در کوه‌رنگ، چهارمحال و بختیاری (روستایی، ۱۳۹۴: شکل ۱۱).

Fig. 11: Cairn Burial in Kouhrang, Chaharmahal va Bakhtiyari (Roustaei, 1394: Fig. 11).

بحث و تحلیل: استنباط‌های آئینی از بقایای تدفینی

چنان‌که گفته شد، این بخش به استخراج و استنباط اطلاعات آئینی-عقیدتی از آثار تدفینی ذکرشده اختصاص دارد. این اطلاعات می‌تواند ایجابی یا سلبی باشد؛ به این معنا که شواهدی ممکن است از نظر وجود ارتباط بین سنت و ساختاری تدفینی با آئین و عقیده‌ای به خصوص آگاهی بخش باشند و در برابر آن داده‌ای دیگر به عدم انتساب گونه‌ای از گورها به نظامی عقیدتی گواهی دهد.

متون مذهبی و به‌ویژه وندیداد در فرگردهای ۳ (۸-۹، ۱۲-۲۱، ۳۶-۳۹)، ۵ (۱-۴، ۱۰-۱۴، ۲۷-۳۵، ۳۹-۴۰)، ۶ (۱-۲۵، ۴۴-۵۱)، ۷ (۳ و ۵۶) و ۸ (۱۰-۸) به ممنوعیت، مجازات و جریمه‌های ارتکاب «نسانگانی» -تحت‌اللفظی خاک‌سپاری (Inhumation) - می‌پردازند. این اشاره‌ها و نیز یافته‌های باستان‌شناختی مربوط به «گورهای چاله‌ای» که در بالا به آن پرداخته شد، می‌تواند از نامعمول نبودن (اگر

نه رایج بودن) این روش در دوره ساسانی حکایت کند (ر. ک. به: Grenet, 1989). جالب توجه آن که در استحکامات دژ مرو (گیور کالا)، اسکلت‌هایی بندبند شده از اوایل ساسانی پیدا شده که پیش‌تر در هوای آزاد عرضه داشته و در تدفینی ثانویه در بافتاری ماسه‌ای دفن شده‌اند. بستر تمیز و آماده شده برای تدفین از قلعه ایرج نیز گزارش گشته، اما نمی‌توان درباره ثانویه بودن خاکسپاری در اینجا مطمئن بود (Mousavinia et al., 2018: 34). ضمن این که شاید گزارش وقوع خاکسپاری در درون بناها (استحکامات؟) از چند محوطه - مرو، بسطام، قلعه ایرج و قومس - الگویی باشد که نشان دهنده سنتی ویژه در این عصر باشد (تصویر ۱۲). بر این اساس، بهتر است که باستان‌شناسان تأیید استقرایی و یا رد این الگو را در پژوهش‌های میدانی آینده در نظر بگیرند. آن چنان که گفته آمد، به نظر می‌رسد که گورهای چاله‌ای پیوسته با سنتی ظاهراً غیرزرتشتی هستند. اما مجاز شمردن تدفین در خاک با شرایطی در مواقع اضطرار - شرایط جوی نامساعد و تاریکی - توسط وندیداد (فرگرد ۸، ۲۰۸)، قدری از قطعیت چنین گزاره‌ای در جایی که موارد بقایای این روش خاکسپاری اندک است، می‌کاهد.

از سوی دیگر، دلایل پشتیبان کاربری استودان برای گونه «استودان‌ها» (Simpson & Molleson, 2014: 79; cf. Stronach, 1966) در چند دسته قابل تقسیم‌بندی هستند. در این میان، کشف و آنالیز علمی نمونه‌های قابل حمل شبه جزیره بوشهر و استخوان‌های بندبند شده درونشان، ثانویه بودن تدفین و عرضه داشت جسد در هوای آزاد را برای این آثار ثابت کرده است (Molleson, 2009). چنان که پیشتر توضیح داده شد، محل وقوع استودان‌ها در مواردی در جوار دیگر گونه‌های ساختارهای تدفینی بوده که مجدداً از ارتباط آن‌ها با چنین کاربری پشتیبانی می‌کند. کتیبه‌های تدفینی که آن‌ها را «دخمگ» می‌نامند (Huff, 1992; 1998; Frye 1970; Russel, 2000)، در دار بودن و تراشیده شدنشان در بدنه سنگی واحد نیز هم‌ساز با سنت‌های تدفین زرتشتی شمرده می‌شوند.

شرایط در مورد «تدفین در خمره (اژدری) و تابوت سنگی» دیگرگون است. چنان چه گفته شد؛ آنالیزهای باستان‌سنجی بر شماری از خمره‌ها و تابوت‌های سنگ آهکی و محتویات آن‌ها به شناسایی این نمونه‌ها در شبه جزیره بوشهر به عنوان استودان انجامیده است. شماری از تابوت‌های سفالی و سنگی در خوزستان و بوشهر در سردابه‌ها واقع شده‌اند. «گیرشمن» (Ghirshman, 1949: 198) نمونه‌های کاوش شده در شوش (Mecquenem, 1943: 737; Boucharlat & Haerincq, 2011: 53-54; Boucharlat, 1991: 72) و رهبر (Rahbar, 2024: 58) (Figs. 2-5) مواردی که در گِل‌لک، صالح داوود و شغاب خاکبرداری کرده را استودان دانسته‌اند (برای نظری متفاوت ر. ک. به: Boucharlat, 1991: 72-3). اما به نظر بوشارلا (Boucharlat, 1991: 76) بعضی نمونه‌های کاوش شده در شوش حاوی اسکلت پیوسته و نشان دهنده تدفین اولیه بوده‌اند. در صورتی که این نظر درست باشد، چنین مواردی هم‌ساز با «قوانین پاکی» وندیداد (۵۰، ۱۴) مانند خورشیدنگرشنی و سگ‌دید نیستند؛ با این حال، تابوت‌های سنگی و استودان‌های قابل حمل

▲ تصویر ۱۲: تدفین ثانویه در بافتاری ماسه‌ای در استحکامات دژ مرو، گیور کالا (Simpson & Molleson, 2014: Pl. 5).
Fig. 12: Secondary Burial in a Sand Context in Merv's Castle, Giyor Kala (Simpson & Molleson, 2014: Pl. 5)

سغدی در سغد و چین دارای شمایل‌نگاری غالب زرتشتی هستند که آتشدان و تشریفات آتش مقدس رایج‌ترین نقش مایه و موضوع آن‌هاست (Han & Wang, 2023; Xin, 2014: 26-7). شایان ذکر آن‌که نمونه خمره اژدری به تازگی معرفی شده از موزه بریتانیایی (ظاهراً به دست آمده از بوشهر) (Farjamirad, 2016) تدفین فردی مسیحی را نشان می‌دهد؛ چراکه در کنار شماری دندان و دیگر دست ساخته‌ها، این سفالینه دربرگیرنده مهری با موضوعی آشکارا مسیحی (نقش عبادت‌گری مسیحی با عصایی در دست که در بالا به صلیبی بدل می‌شود و نقش مایه صلیبی دیگر در پس‌زمینه) بوده است.

سنت ساخت گوردخمه‌ها موردی جالب از تداوم سنتی زرتشتی از دوره هخامنشی تا عصر ساسانی در ایران است. کتیبه نمونه هخامنشی متأخر از لیسپه از آن فضا با عنوان «استودانه» نام می‌برد (Shahbazi, 1975: 111-24; 1987)، درحالی‌که اطلاعات کتیبه‌نگاری نمونه‌های ساسانی در فارس آن‌ها را «دخمگ» می‌نامند (برای نمونه ر. ک. به: Gropp & Nadjmabadi, 1970: 203-4; Cereti & Gondet, 2015). اگرچه که مفهوم ضمنی این واژگان در دوران گوناگون می‌توانسته متفاوت بوده باشد (Boyce, 1975: 109; Shahbazi, 1987; Grenet, 1989; Cereti & Gondet, 2015: 378, 389-91)، احتمالاً کاربری این ساختارها به عنوان استودان توضیح‌دهنده استفاده از این اصطلاحات است. گوردخمه‌های ساسانی در سنگی یکپارچه نقرشده‌اند و این ویژگی مطابق با آن‌چه وندیداد (۵۱-۵۰، ۶) و دادستان دینیگ (۴-۲، ۱۷، ۱۳، ۱۶) از ساختاری تدفینی انتظار دارند، است. بعضی از این نمونه‌ها با شیاری در نما هستند که کاربری این عنصر برای جلوگیری از ورود آب نزولات جوی به داخل ساختار گزارش شده است (حاتمی و همکاران، ۱۳۹۸: ۸۷). اگر این فرضیه درست باشد، این نکته نیز هم‌ساز با بندهایی از وندیداد (۵۱-۴۹، ۶) و دادستان دینیگ (۱۳، ۱۶، ۴-۲، ۱۷) است که به چنان معنی برای استودان‌ها می‌پردازند. دردار بودن مشخصه دیگر این ساختارهاست که با توجه به چارچوب ورودی و پاشنه درشان استنباط شده است (Huff, 2004a: 596-602).^{۱۴} این ویژگی و نیز ابعاد کوچک بسیاری از این گوردخمه‌ها (برای نمونه ر. ک. به: von Gall, 1994) فرضیه محل عرضه‌داشت جسد را در برابر استودان بودن این ساختارها تضعیف می‌کند.

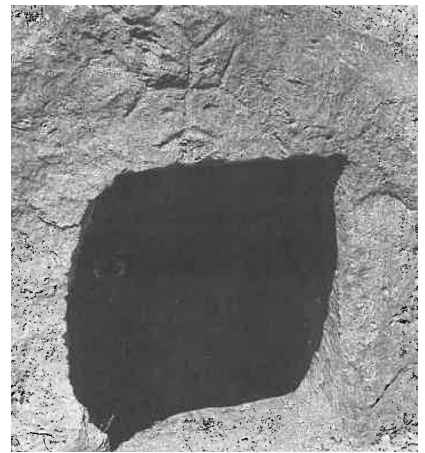
جالب توجه آن‌که نمای ۱۰ گوردخمه خارگ و تک نمونه گوردخمه ماهور در دزفول دارای صلیبی کنده و تزئین شده هستند (تصویر ۱۳). این یافته، خودبه‌خود ما را با این پرسش روبه‌رو می‌کند که آیا چنین مدرکی احتمال مسیحی بودن این سنت را مطرح می‌کند؟ در پاسخ باید گفت که به نظر نویسنده این فرضی ممکن، اما بسیار نامحتمل است. در ادامه به اختصار دلایل این نظر بحث می‌شود. نخست آن‌که شمار چنین مواردی نسبت به جمعیت کل گوردخمه‌های شناسایی شده از این دوره ناچیز است، آن‌چنان‌که ناروا نیست اگر با اطلاعات کنونی گوردخمه‌های موردنظر را «استثناء» بدانیم. دو دیگر آن‌که احتمال تعلق این گوردخمه‌ها به نوکیشان مسیحی که شهروند ایرانشهر بوده، به‌شکلی پنهانی تغییر دین داده و در نتیجه ناگزیر از

پیروی از شیوه‌های زرتشتی تدفین بوده‌اند، وجود دارد. چون ادبیات نسطوری اولیه اشاره‌ای به حضور جامعه مسیحی خارگ نمی‌کند (Potts, 2004b).^{۱۵} از سوی دیگر، دوره‌های تعقیب و آزار نوکیشان و تخریب گورستان‌هایشان (Grenet, 1989) در عصر ساسانیان گرچه که کوتاه و محدود بود، اما وجود داشته است. ادبیات مسیحی دوره اواخر باستان درباره مقیاس تغییر کیش به مسیحیت در قلمروی ساسانی و نیز آزار و اذیت این اقلیت آگاهی‌بخش است. در این ارتباط - به‌ویژه شهادت‌نامه‌های (Acta Martyrum) - نوشته شده به زبان سریانی درباره مسیحیان ایرانی مهم هستند، مانند: رویدادنامه خوزستان (رضاخانی و باوندپور، ۱۳۹۵؛ Guidi, 1903; Nöldeke, 1893)، شهادت‌نامه‌های پتیون، آذرهمزد و اناهید (Bedjan, 1897; Sims-Williams, 1985; Payne, 2010: 27-92) و مارگریگور پیران‌گشنسب و مار یزدینانه (Jullien, 2023)؛ بنابراین، بافتار و شرایط تاریخی تا حدی فرضیه پیروی از سنن تدفین زرتشتی توسط غیرزرتشتیان را در مورد این گوردخمه‌های صلیب‌نشان قوت می‌بخشد. چنان پدیده‌ای در محوطه‌های باستانی دیگری در کرانه‌های شمالی خلیج فارس (Farjamirad, 2016; Simpson, 2019a: 122) و آسیای مرکزی (Boucharlat, 1991: 73) نیز تصدیق شده است.

گورهای «چاله‌سنگی» گونه دیگری از ساختارهای تدفینی را تشکیل داده که از چند نظر مشابه و مطابق گوردخمه‌هاست؛ پراکنش فضایی، با هم‌جواری بودنشان در بسیاری موارد، تراشیده شده از سنگی واحد، دخمگ نامیده شدن و دردار بودن. بر این اساس، احتمالاً در این مورد نیز با نوع ساختاری مرتبط با آئین‌های تدفین زرتشتی روبه‌رو هستیم.

اما «دخمه‌ها یا برج‌های خاموشی» تجلی سنتی دیرین هستند که به روشنی در وندیداد توصیف شده و تا حدود میانه سده پیشین خورشیدی مورد استفاده جوامع زرتشتی ایران قرار داشته‌اند؛ با این حال نمونه‌های کاوش شده آنان از دوره اوایل ساسانی تا میانه ساسانی تفاوت‌های ساختاری را با دخمه‌های قاجاری نشان می‌دهند که به‌ویژه با توجه به مسقف بودنشان بحث‌هایی را بین صاحب‌نظران درباره شناسایی آن‌ها به عنوان دخمه و نیز تحول آئین‌های خورشیدنگرشی و دخمه‌ها در طول تاریخ رقم زده است (موسوی‌نیا، ۱۴۰۱). شاید یکی از دلایل شناسایی محدود چنان ساختارهایی از دوران باستان، در کنار کم بودن پژوهش‌های میدانی هدفمند، به عقیده‌ای در بین زرتشتیان برمی‌گردد که چنان مکان‌هایی را جایگاه دیوانی چون «نسو» دانسته و ویران کردن دخمه‌های غیرمعمور و انباشته از بقایای مردگان را رفتاری پرهیزکارانه تلقی می‌کرده است (ر. ک. به: وندیداد، ۷، ۵۹-۵۱: ۸).

سرانجام گونه «گورهای پشته‌سنگی یا سنگ‌چین» در نگاه نخست در تعارض با سنت تدفین زرتشتی به نظر می‌رسد؛ بنابراین، باید پیشنهاد داد که این ساختارها تنها در صورتی می‌توانند سازگار با سنن تدفین زرتشتی دانسته شوند که تطابقشان با مشخصه‌های یک استودان ثابت شود. این کاربری حداقل برای نمونه‌های دره صوغان پیشنهاد شده است (Bendezu-Sarmiento & Jafari).

▲ تصویر ۱۳: گوردخمه با نشان صلیب مزین در خارگ (Boucharlat, 1991: Pl. XXV, Fig. 4a).
Fig. 13: Rock-cut Niche with Cross on Kharg Island (Boucharlat, 1991: Pl. XXV, Fig. 4a).

22). همین‌طور مطابق با نظر گنِد (در: Cereti & Gondet, 2015: 390, n. 22)، بعضی بلوک‌های سنگ کار شده می‌تواند در واقع باقی‌مانده بخش سنگ چین سرداب تک‌قبر بوده باشد. در این صورت نظریه استودان بودن ابطال نمی‌شود. آن‌چنان‌که در مورد گورهای چاله‌ای بحث شد، شرایط آسان‌تر تدفین اضطراری مذکور در متون مذهبی زرتشتی باعث می‌شود که با احتیاط بیشتری با این روش خاک‌سپاری روبه‌رو شویم. ولی در مورد گورهای پشته‌سنگی باید گفت که موقعیت غالباً کوهستانی و ابعادشان گواه نیاز به نیروی انسانی و مدت‌زمانی برای ساخت بوده که در تعارض با آن‌چه از موقعیت اضطرار گفته شده در وندیداد انتظار می‌رود، است. سوای این نکته، شرایط اضطرار برای تدفین منوط به رایج نبودن آن روش و به عبارت دیگر مجاز شمرده شدنش تنها برای موقعیتی ویژه است. با توجه به شمار فراوان گورهای پشته‌سنگی در مناطقی از ایران، خودبه‌خود فرض اضطراری بودن چنان تدفین‌هایی مردود خواهد بود. براساس این دلایل، گورهای چینه‌سنگی که بستر و دیواره‌های سنگ‌چین ندارند نیز نمی‌توانند متعلق به جوامع زرتشتی بوده باشند.

نتیجه‌گیری

باستان‌شناسی تدفینی اطلاعاتی را درباره رویکرد شهروندان ایرانشهر باستان به مرگ فراهم می‌کند که در دیگر مواد فرهنگی و منابع نوشتاری یا بازتاب نیافته یا به سختی قابل استخراج و استنباط هستند. پیگیری یافته‌های باستان‌شناختی و مدارک نوشتاری مرتبط با خاک‌سپاری دوره ساسانی نشان داد که تأیید یا رد زرتشتی بودن بعضی از روش‌ها ممکن است. با این وجود، در جایی که غیرزرتشتی بودن یک سنت آشکار بوده، نسبت آن به اقلیتی خاص براساس اطلاعات در دسترس کنونی دشوار است. با توجه به چالش‌هایی که بیشتر به دو عامل اندک و ناقص بودن پژوهش‌های روشمند بر ساختارهای تدفینی و آسیب‌های وارد شده بر محوطه‌های باستانی برمی‌گردد، سوای مسیحیان نسطوری، پیگیری رد اقلیت‌های دینی دیگر ساکن قلمروی ساسانی، از جمله: مانویان، مزدکیان، یهودیان، بوداییان، مهرپرستان و فرقه‌های زرتشتی مختلف در بقایای تدفینی در حال حاضر ممکن نیست.

شیوه‌های گوناگون تدفین امکانات متفاوتی برای تفسیر و تأویل فراهم می‌کنند که مشروط به کمیت و کیفیت پژوهش‌ها، اطلاعات در دسترس در متون دست اول و دوم، آسیب‌های وارده بر ساختارها و ویژگی‌های ساختمانی و ظاهری آن‌هاست. چنان‌که در بالا اشاره شد، وندیداد در شرایط اضطرار خاک‌سپاری در گوری که با خاکستر یا تپاله گاو کف‌سازی و و رویش با آجر، سنگ یا کلوخ پوشانده شده را مجاز می‌داند؛ بنابراین در کاوش ساختارهای گورهای چینه‌ای و پشته‌سنگی، بافتار گورها - اگر مضطرب نباشد - باید به شکلی دقیق مستند شده و حتی الامکان برای تجزیه به روش‌های باستان‌سنجی از آن نمونه برداری گردد. روشن است که گورهای چاله‌ای و چینه‌سنگی که فاقد چنین ویژگی‌هایی هستند، می‌توانند با اطمینان بالایی غیرزرتشتی تلقی گردند. زیست‌آئینی اقلیت‌های مذهبی هم‌چنین در استفاده

آن‌ها از سنت‌های تدفین زرتشتی مانند گوردخمه‌ها (خارگ و ماهور در دزفول) و استودان‌ها (بوشهر) بازتاب یافته است.

ازسوی دیگر، یافته‌های باستان‌شناختی مرتبط با بعضی روش‌های تدفین امکان پیگیری تداوم و تحول سنت‌های تدفین زرتشتی در ایران را فراهم آورده که دخمه‌گذاری در گوردخمه‌ها و دخمه یا برج خاموشی از این جمله‌اند. در هر دوی این گونه‌ها ادامه‌افتن سنت دخمه‌گذاری قابل تشخیص است، اما ساختارهای مورد استفاده برای چنان کاربری در دوران گوناگون دارای تفاوت‌هایی معمارانه است که می‌تواند حاکی از تحول در تشریفات و آیین‌های عرضه‌داشت (درمورد برج خاموشی) و حتی عمومیت یافتن این روش در بین مردمی که الزاماً از طبقات نخبگان نیستند (درمورد گوردخمه‌های اشکانی-ساسانی و باتوجه به شمارشان در بعضی مناطق)، باشد. در همین راستا، استودان‌ها مدرکی چشمگیر از تلاش مردمان ساکن حوزه‌های جغرافیایی متفاوت را برای انطباق اعمال تدفینی با اصول زرتشتی فراهم می‌کنند. این تلاش در بوم‌آوردی استودان‌ها در مناطق گوناگون چه از نظر شکل و چه ماده ساخت منعکس شده است؛ درواقع، منطقه‌ای بودن شکل و مصالح به‌کاررفته، معلول ویژگی‌های جغرافیایی و توپوگرافیک و درنهایت سنت‌های تدفین بوده است.

در پایان پیشنهاد می‌شود که پژوهش‌های آینده با طرح تحقیقاتی برای کاوش روشمند گورهای دست‌نخورده تعریف شده و با مشاهده و تجزیه و تحلیل آزمایشگاهی محتویات قبور و بقایای اجساد، فرضیه‌های ثانویه بودن و عرضه‌داشت جسد در هوای آزاد را به‌بوتۀ آزمایش نهند؛ هم‌چنین مطالعه ذرات خاک بافتاری (Context) که بقایای تدفین در آن قرار دارد نیز در این موارد برای آگاهی از بسترسازی‌های محتمل برای عمل تدفین راه‌گشا خواهد بود.

سپاسگزاری

در اینجا جای دارد از داوران گرامی که با پیشنهادهای به‌جای‌شان به‌بهرترشدن این مقاله کمک کرده‌اند، سپاسگزاری نمایم؛ پیداست که کاستی‌های این‌کار به نویسندۀ اش برمی‌گردد.

تعارض منافع

نویسنده بر عدم وجود هر گونه تعارض منافع در انجام پژوهش حاضر اذعان دارد.

پی‌نوشت

۱. براساس این نظریه، سرمایه نمادین فرد در چالش برای سازگاری با موقعیت و ساختارهای میدان‌های اجتماعی در یک روند دائمی و متداوم تعدیل و تغییر است. بنابراین در حالتی که در نتیجۀ دخالت میدان قدرت (عمدتاً دولت‌ها) ارزش‌های نسبی سرمایه‌های نمادین (symbolic capital) تغییر کند، هم‌سویی عادت‌واره (habitus) فرد و ساختارهای میدان از دست رفته، ارتباط بین آن‌ها مختل گشته و ناسازش رخ می‌دهد (Hardy, 2010: 132-4; Graham, 2020); این مسئله محوری مقاله‌ای دیگر قرار گرفته که به‌زودی ازسوی نویسنده منتشر خواهد شد.
۲. براساس شواهدی از وجود فرقه‌های گوناگون زرتشتی در این دوره آگاهییم که تعریفشان از زرتشتی بودن ناگزیر کاملاً هم‌سو با آن‌چه ساسانیان و موبدان دیوانیشان - به‌ویژه در دیوان‌های مُوید و مُوه - باور داشته‌اند (یا پشتیبانش

- بوده‌اند) نبوده است (ر. ک. به: Daryae, 2009: 16, 70-1؛ برای دیوان ر. ک. به: Gyselen, 2019: 286-300).
- براساس «نامه‌ی تنسر»، گوشن‌سپ - شاه‌پیشور و تبرستان - اردشیر پابگان را به بدعت در دین زرتشتی متهم کرده بوده است. خوانش بینامتنی چنین روایتی می‌تواند حاکی از تلقی و تفسیرهای متفاوت از آداب و قواعد زرتشتی‌گری در این زمان بوده باشد. هم‌اکنون این پژوهش از اصطلاح «نظام‌های عقیدتی» بهره‌برده شده که در عین حال که کلی‌تر از دین، مذهب، کیش و فرقه بوده، دربرگیرنده همه آنان است.
۳. ر. ک. به: Mousavinia et al., 2018: 30-1؛ برای وضعیت در آسیای مرکزی به‌طور کلی ر. ک. به: Huff, 2004a: 594 و 7-26؛ Xin 2014: 26-7؛ ر. ک. به: De Jong, 1997: 436-44؛ برای روش‌های تدفین در منابع یونانی-لاتین؛ و برای ریشه‌ی واژه پارسی میانه دخمگ و دلالت ضمنیش بر وجود خاک‌سپاری - به معنای تحت‌اللفظیش - در میان اقوام ایرانی پیشازرتشتی ر. ک. به: Shahbazi, 1987.
۴. این موارد شاهانه یا مربوط به اشراف هخامنشی بوده‌اند (برای نمونه‌ای در لیسیه ر. ک. به: Shahbazi, 1975: 111-24; 1987).
۵. که متعلق به نخبگان دوره‌ی فراهخامنشی بوده‌اند (مانند: von Gall, 1966; 1974; 1988; 1994; Huff, 1971; 1988; 1999; 2004a). برخی از این ساختارها تک‌دوره‌ای نبوده و در دوران گوناگون مورد استفاده قرار گرفته که این خود نکته‌ای دیگر در پشتیبانی از نظریه‌ی تداوم سنت تدفینی مورد بحث در دوران گوناگون است (Huff, 1999).
۶. در ادبیات انگلیسی و فرانسه مطالعات ساسانی این دسته متأخر را از نمونه‌های متکلف‌تر هخامنشی - سلوکی (که Tombs) نامیده می‌شوند) با عنوان «Niches» تمیز می‌دهند.
۷. اصطلاح گور یا تدفین چاله‌سنگی به‌عنوان برابر نهادی برای «Cist» به‌کار رفته است؛ در حالی که نویسنده معذور از معادلی بهتر بوده، مشتاق پیشنهادی مناسب‌تر در این باره است.
۸. به‌عنوان نمونه در قیزقاپان (Shahbazi, 1987)، شماره‌ی دو لانه‌ی طاووس (ر. ک. به: احمدی‌نیا و رزمجو، ۱۴۰۰: ۱۴، تصویر ۲) و آخور رستم یا تنگ‌زندان (عبدی، ۱۳۸۴: احمدی‌نیا و رزمجو، ۱۴۰۰: ۱۴) (Atayi, 2020).
۹. این آثار گاه در باستان‌شناسی ایران «کاسه‌های آتش» نامیده شده‌اند؛ برای نمونه ر. ک. به: Stronach, 1966: Figs 10 & 11; Boucharlat, 1991: 74.
۱۰. در اینجا واژه «دخمه» کمابیش هم‌ساز با استفاده رایج بین زرتشتیان امروزی ایران بوده و به‌عنوان برابر نهادی برای اصطلاح غیربومی «Tower of silence» - برج خاموشی - به‌کار رفته است. «ادوارد براون» (Browne, 1895: 88, 361 and 471) در اواخر سده ۱۹ از اصطلاح برج خاموشی برای اشاره به دخمه‌های زرتشتی استفاده می‌کند.
۱۱. همین‌طور ادوارد براون (Browne, 1895: 88-9) دخمه زرتشتیان در کوه موسوم به «بی‌بی‌شهربانو» در پیرامون تهران را در سده ۱۹ م. توصیف کرده است. باید اشاره کرد که احتمالاً استفاده از دخمه‌ها پس از ممنوعیت دوره محمد رضا شاه پهلوی تا مدتی به‌شکل پنهانی ادامه داشته، چون در مستند موسوم به «یاد صبا» (ساخته‌ی آلبرت لامورس در سال ۱۳۴۷ ه. ش.)، در صحنه‌ای هوایی چند جنازه در درون دخمه دیده می‌شود. اولین و قدیمی‌ترین قبر زرتشتیان در گورستان فعلیشان در پیرامون دخمه یزد متعلق به آذرماه ۱۳۴۴ ه. ش. است.
۱۲. برای تحول آئین‌های خورشیدنگرشی و دخمه‌ها در طول تاریخ ر. ک. به: موسوی‌نیا، ۱۴۰۱.
۱۳. و موردی دیگر در همین محوطه با سفال شاخص اشکانی (Stronach, 1978: 167, Fig. 115: 8, Pl. 145a-b).
۱۴. این گمان که درها به‌گونه‌ای طراحی شده بوده که باز نشده و گور را مهر کنند، در مواردی که امکان نگه‌داری از استخوان‌های بیش از یک نفر در یک گوردخمه واحد مطرح باشد، با چالش روبه‌روست.
۱۵. برعکس مرکز اسقف‌نشین فارس در ریوآردشیر (Farjamirad, 2016).

کتابنامه

- احمدی‌نیا، احسان؛ و رزمجو، شاهرخ، (۱۴۰۰). «چشم انداز تدفینی دشت مرو دشت در دوره فراهخامنشی: بررسی یادمان‌های دست‌کند تدفینی در نیمه جنوب شرقی دشت». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۳ (۲): ۲۳-۴. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2020.296495.142840>
- آذرنوش، مسعود، (۱۳۵۴). «کاوش‌های محوطه سنگ‌شیر همدان». گزارش‌های سومین مجمع سالانه کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی در ایران، تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران.
- توفیقیان، حسین، (۱۳۹۴). «پژوهشی در قبور دست‌کند سواحل خلیج فارس؛ مزالعه موردی قبور دست‌کند بندر ریگ (گناوه)». در: دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، آبان ماه ۱۳۹۴، بیرجند: انتشارات دانشگاه بیرجند: ۱-۱۴.
- توفیقیان، حسین؛ و باستانی، محرم. (۱۳۹۵). «پژوهشی در آئین‌های تدفین

ساسانی در سواحل خلیج فارس». مطالعات باستان‌شناسی، ۸(۲): ۳۴-۱۷. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2017.61723>

- جعفری‌زند، علیرضا، (۱۳۹۶). «کشف آرامگاه منقوش در شهر گور (اردشیرخوره) فیروزآباد». به‌کوشش: روح‌انگیز کراچی، در: مجموعه مقالات فیروزآباد؛ تاریخ و فرهنگ، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- حاتمی، مهرداد؛ میرفتاح، علی‌اصغر؛ و شعبانی‌صمغ‌آبادی، رضا، (۱۳۹۸). «بررسی و شناسایی تدفین دوره ساسانی شهرستان شوشتر». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۱(۲): ۹۶-۷۷. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2019.73100>

- حسن‌پور، عطا، (۱۳۹۱). «کاوش نجات‌بخشی در گورستان باباجیلان و گاهنگاری مطلق آن». به‌کوشش: یوسف حسن‌زاده و سیما میری، در: مجموعه مقالات ۸۰ سال باستان‌شناسی ایران، تهران: پازینه و موزه ملی ایران: ۲۱۵-۱۹۱.

- حیدرپور، آزاده؛ و رهبر، مهدی. (۱۳۸۸). «کشف یک برج خاموشی از دوره ساسانی در بندیان و بررسی سفال‌نوشته به‌دست‌آمده از آن». اثر، ۴۶: ۱۵-۲۴.

- حیدری‌دستنایی، محسن؛ و حسینی، سید بهاء، (۱۳۹۴). «بررسی و مطالعه بردگوری‌های استان چهارمحال و بختیاری (منطقه پشتکوه اردل)». به‌کوشش: مهنز اشرفی، در: اولین همایش معماری دست‌کند، کرمان ۱۴-۱۲ اردیبهشت ۱۳۹۱، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری: ۳۱۰-۳۰۰.

- حیدری، احمد، (۱۳۷۷). «آثار الیمایی در ارتفاعات سوسن (ایذه)». اثر، ۲۹-۳۰: ۳۱-۲۴.

- خسروزاده، علیرضا، (۱۳۸۶). «مروری بر گورهای سنگ چین جنوب شرق ایران». نامه پژوهشگاه، ۲۰ و ۲۱: ۸۹-۱۰۴.

- خسروزاده، علیرضا؛ و عالی، ابوالفضل، (۱۳۸۴). «گزارش توصیفی فصل دوم بررسی و شناسایی شهرستان بردسیر». در: گزارش‌های باستان‌شناسی، تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی ایران، ۴: ۱۷۶-۱۵۹.

- رضاخانی، خداداد؛ و باوندپور، سجاد (ترجمه و تعلیقات). (۱۳۹۵). رویدادنامه سربانی موسوم به رویدادنامه خوزستان؛ روایتی از آخرین سال‌های پادشاهی ساسانی. تهران: سینا.

- روستایی، کوروش. (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی محوطه‌های باستانی منطقه کوه‌رنگ بختیاری». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، (۵): ۴۶-۲۷: ۶-۷.

- رهبر، مهدی، (۱۳۹۰). «آتشکده بندیان درگز: یک بار دیگر». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۲ و ۳ (۴ و ۵): ۱۷۷-۱۶۷.

- رئیسی‌گهرویی، فاطمه، (۱۳۹۶). «بررسی شیوه‌های تدفین در تاریخ ایران باستان»، تاریخ ایران اسلامی، ۷ (۲): ۱۶۴-۱۴۵.

- سرلک، سیامک؛ و نوروزی، عباس. (۱۳۹۵). «کاوش‌ها در گورستان گروی، رودان هرمزگان»، مرتضی حصار (ویراستار)، در: جشن‌نامه میرعابدین کابلی (مفاخر فرهنگی ایران، ۲). تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۳۴-۱۱۹.

- سورتیجی، سامان، (۱۳۹۰). «معرفی شیوه تدفینی از دوره ساسانی در قلعه کنگلو واقع در سوادکوه مازندران». مطالعات باستان‌شناسی. ۳(۲): ۷۵-۹۰. https://jarcs.ut.ac.ir/article_28857.html
- شهسواری، میثم؛ و دوماری، محمد. (۱۳۹۱). «گزارش بررسی باستان‌شناختی سرشاخه‌های هلیل‌رود (شهرستان رابر): منطقه قدرودخانه». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس، ۳ و ۴ (۶ و ۷): ۷۲-۹۳.
- عبدی، کامیار، (۱۳۸۴). «آخور رستم». به‌کوشش: کاظم موسوی بجنوردی، در: دانشنامه ایران، ۴ جلد، ۱، چاپ اول، تهران: مرکز دانشنامه بزرگ اسلام.
- عزیزی خرنقی، محمدحسین؛ ناصری، رضا؛ احدی، گلناز؛ و بارانی، وحید، (۱۳۹۱). «معرفی استودان‌های (بردگوری‌های) حوضه سد گتوند علیا». باستان‌پژوه، ۱۴ (۱): ۴۵-۵۳.
- عزیزی خرنقی، محمدحسین؛ ناصری، رضا؛ و منتظرظهوری، مجید، (۱۳۸۹). «گورستان‌های نویافته الیمایی در شمال خوزستان». پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس (دوره تاریخی در بزرگداشت مهدی رهبر)، ۲ (۳): ۱۰۹-۹۳.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۴۶). «آثار و بقایای دهکده‌های پارتی اشکانی در مغان آذربایجان». بررسی‌های تاریخی، ۲ (۱): ۲۸-۴.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۷۴). معبد آناهیتای کنگاور. تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۷۷). گورخمره‌های اشکانی (باستان‌شناسی و تاریخ، ۱). تهران: نشر دانشگاهی.
- کامبخش‌فرد، سیف‌الله، (۱۳۸۶). کاوش کاوش و پژوهش‌های باستان‌شناسی و احیای معماری معبد آناهیتای کنگاور و تاق‌گرا. تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- منتظرظهوری، مجید، (۱۴۰۰). «آرامگاه شهر گور، الگویی نواز سنتی کهن». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۵(۱۷): ۲۱۸-۱۹۱. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.26455048.1400.5.17.15.7>
- موسوی‌نیا، مهدی، (۱۴۰۱). «تحول ساختار معماری برج‌های خاموشی از دوره ساسانی تا سده‌های متأخر اسلامی». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۴ (۱): ۱۵۳-۱۳۱. jarcs.2021.320017.142996/10.22059
- موسوی‌نیا، مهدی؛ شراهی، اسماعیل؛ و مرتضایی، محمد. (۱۴۰۱). «تدفین زردشتیان در سده‌های میانه اسلامی براساس کاوش باستان‌شناسی در قلعه خلچان تفرش». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۳ (۱۲): ۳۲۰-۲۹۳. https://nbsh.basu.ac.ir/article_3721.html
- مولایی‌کردشولی، حامد، (۱۳۹۹). «استودان قلعه‌گرگی: نویافته‌ای از تدفین دوره ساسانی در شهرستان اقلید». ایران‌شناسی، ۳ (۵): ۲۵-۳۵.
- میرفتاح، سید علی‌اصغر، (۱۳۷۴). «گورستان شغاب: عرضه‌داشت در هوای آزاد و دفن به شیوه استخوان‌دان». اثر، ۱۶ (۲۵): ۶۱-۲۵.

- نصرالله زاده، سیروس، (۱۳۸۵). کتیبه‌های پهلوی کازرون. تهران: کازرونیه.

References

- Abdi, K., (1384/2005). "Akhor Roštam". in: Kazem Mousavi Bojnourdi (ed.), *The Encyclopaedia of Iran*, 4 vols, Vol. 1, First Edition, Tehran: The Center for the Great Islamic Encyclopaedia. (in Persian).
- Abdollah Garousi, A., (1369/1990). "Āēn-hā-ye zāyeš va rōyeš dar jonōb-e kermān, sarzamīn-e 'asāyer-e soleymāni [Customs of Birth and Upbringing in the Southern Kerman Region, Soleymāni Nomads' Homeland]". *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, 1: 69–103 (in Persian).
- Ahmadi, Z., (2024). "The Evolution of the Afshar Tribe's Handwovens Kerman Province". in: *First International Conference on Iranian Studies Bridging Past, Present, and Future*, 02-04 October 2024, Booklet of Abstracts, p. 30, Bucharest: University of Bucharest Press.
- Ahmadiya, E. & Razmjou, Sh., (1400/2021). "Post-Achaemenid Funerary Landscape of Marvdasht Plain: A Survey of Rock-cut Memorial Burials in The Southeastern Half of the Plain". *Journal of Archaeological Studies*, 13 (2: 26): 4–23. <https://doi.org/10.22059/jarcs.2020.296495.142840> (in Persian).
- Anjom-rooz, S., (1387/2008). "Nazari be esteqrār-hā-ye kōch-nešinān dar manāteq-e darre-ea-ye kōheštāni-ye jiroft [Study of the Nomadic Campsites in the Highlands of the Jiroft Area]". *Bāstān-pazhōh*, 10 (16): 61-72 (in Persian).
- Anjom-rooz, S. & Daneshi, A., (1394/2017). "Barresi-ye qom-šenāhtī-ye rāhbord-hā-ye zaḥīreh-ye ghazā dar miyān-e kōch-nešinān-e bahr-āsemāni-ye jiroft, hamrāh bā jahat-gīri-hā-ye bāstān-šenāhtī (qowm-bāstān-šenāhtī) [Ethnological Examination of the Food-storage Strategies of the Bahr-āsemāni Nomads in the Jiroft Area, with Ethnoarchaeological Aims]". in: *Second National Symposium of Archaeology of Iran*, Aban 1394/November 2017, Mashhad, pp. 1-17, Tehran: ICHTO (in Persian).
- Atayi, M-T., (2020). "Ākhōr Rōštam رستم آخور". *The Archaeological Gazetteer of Iran: An Online Encyclopedia of Iranian Archaeological Sites*, Available at: <https://irangazetteer.humspace.ucla.edu/catalogue/akhor-rostam-%d8%a2%d8%ae%d9%88%d8%b1-%d8%b1%d8%b3%d8%aa%d9%85/> (accessed on 6.6. 2021).
- Azarnoush, M., (1354/1975). "Kāvoš-hā-ye gōrestān-e mohavvateh-ye sang-šīr-e hamedān [Excavations at Sang- šīr Cemetery, Hamaedan]". *Go-zāreš-hā-ye sevvomīn majma'e sālāneh-ye kāvoš-hā va pazhōheš-hā-ye*

bāstān-šenāsi dar īrān [Reports of the Third Annual Convention of Archaeological Excavations and Research Projects in Iran], Tehran: Archaeological Center of Iran.

- Azarnoush, M., (1994). *The Sasanian Manor House at Hajiabad, Iran (Monografie di Mesopotamia III)*. Florence: Casa Editore le lettere.

- Azarnoush, M. & Helwing, B., (2005). "Recent Archaeological Research in Iran – Prehistory to Iron Age". *Archaologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 37: 189–246.

- Azizi Kharanaqi, M-H., Naseri, R. & Montazer Zohuri Dowlatabadi, M., (1389/2010). "Gourestān-hā-ye now-yāfte-ye elimāea dar šomāl-e ḥōz-eštān [Newly-discovered Elymaean Graveyards in Northern Khuzeštān]". *Modarres Archaeological Research, Special Issue: Historical Era; In Honor of Mehdi Rahbar*, 2 (3): 93–109. (in Persian).

- Azizi Kharanaqi, M-H., Naseri, R., Ahadi, G. & Barani, V., (1392/2013). "Mo'rrefi-e astōdān-hā-ye (bard-e gowri-e) howze-ye sad-e gotvand-e 'oliyā [Presentation of the Astōdāns (Bard-e Gowris) of the Upper Gotvand Dam]". *Bāstānpazhouh*. available at: https://www.academia.edu/3572052/%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D9%88%D8%A7%D8%AF%D9%86_%D9%87%D8%A7%DB%8C_%D8%AD%D9%88%D8%B2%D9%87_%D8%A2%D8%A8%DA%AF%DB%8C%D8%B1_%D8%B3%D8%AF_%DA%AF%D8%AA%D9%88%D9%86%D8%AF_%D8%B9%D9%84%D8%B%8C%D8%A7 (accessed on 8.9. 2022) [in Persian with an English abstract]. (in Persian).

- Barfi, S., Amiri, M., Bidari R. & Pak-nezhad, M. H., (1391/2012). "Gozāresh-e kōtāh-e se mohavvate-ye now-yāfte az dowre-ye sāsāni dar kāzerōn [Brief Report of Three Newly-Found Sites from the Sasanian Period in Kazerun]". in: M. Bahram-zadeh (ed.), *Bāstān-shenasi-e Iran [Archaeology of Iran]*. 3 (3): 111–24, Tehran: International Institute of Tourism Studies and Hasht-mina (in Persian).

- Bendezu-Sarmiento, J. & Jafari, M-J., (2018). "Sassanian Burials in the Tang-i Bulaghi Valley: An Archaeo-Anthropological Approach (Fars, Iran)". in: S. Gondet and E. Haerinck (eds), *L'Orient est son Jardin: Hommage à Rémy Boucharlat (Acta Iranica 58)*. Leuven - Paris - Bristol, CT: Peeters: 43–53. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26s47.10>

- Benveniste, E., (1962). "Coutumes funéraires de l'Aracosie ancienne". in: W. B. Henning and E. Yarshater (eds.), *A Locust's Leg. Studies in Honour of S. H. Taqizadeh*, London–Bradford: Percy Lund, Humphries: 39–43.

- Birjandi, M., Majidi, T., Rezai, A., Mohaqeq, B., Hassanlou,

O., Mahshadnia, F., Aqababazadeh, N. & Raštegar, H., (1394/2014). "Naqshe-ye Rah-e 'Olum-e Zamin va Ma'dan-e Ostan-e Kerman [Working Plans of Earth Sciences and Mine in Kerman Province]". *Preliminary Edition, Ministry of Industry, Mine, and Trade, Organisation of Geology and Mining Discoveries of Iran, National Geoscience Database of Iran*. Available at: <https://www.ngdir.ir/contents/395/%D9%86%D9%82%D8%B4%D9%87-%D8%B1%D8%A7%D9%87-%D8%B9%D9%84%D9%88%D9%85-%D8%B2%D9%85%D-B%8C%D9%86-%D9%88-%D9%85%D8%B9%D8%AF%D9%86-%D8%A7%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%DA%A9%D8%B1%D9%85%D8%A7%D9%86> (accessed on 18 January 2024).

- Borjian, H., (2017). "Kerman i. Geography". *Encyclopædia Iranica online*, XVI/3: 246-251, available online at: <https://www.iranicaonline.org/articles/kerman-geography> (accessed on 30 November 2017).

- Boucharlat, R., (1989). "Cairns et pseudo-cairns du Fars. L'utilisation des tombes de surface au 1er millénaire de notre ère". in: E. Haerinck and L. De Meyer (eds), *Archaeologia Iranica et Orientalia: Miscellanea in honorem Louis Vanden Berghe*, Gent: Peeters: 675-712.

- Boucharlat, R., (1991). "Pratiques funéraires à l'époque sassanide dans le sud de l'Iran". in: P. Bernard & F. Grenet (eds.), *Histoire et cultes de l'Asie centrale préislamique. Sources écrites et documents archéologiques*, Paris: CNRS Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique: 71-78. <https://doi.org/10.3917/cnrs.berna.1992.01.0071>

- Boucharlat, R. & Haerinck, E., (2011). *Tombes D'Époque Parthe (Chantiers de la Ville des Artisans) (Mémoires de la délégation archéologique en Iran: mission de Susiane (MDP 35))*. Leiden: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004229365>

- Bourdieu, P., (1977). *Outline of a Theory of Practice*. R. Nice (transl.). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812507>

- Boyce, M., (1968). *The Letter of Tansar*. Rome: Istituto Italiano per il Medio ed estremo Oriente (IsMEO).

- Boyce, M., (1975). *A History of Zoroastrianism*. Vol. 1: The Early Period, Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004294004>

- Boyce, M., (1982). *A History of Zoroastrianism*. Vol. Two: Under the Achaemenians, Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004293908>

- Boyce, M., (1993). "Corpse". in: E. Yarshater (ed.), *Encyclopaedia*

- Iranica*, Vol. VI, Fasc. 3, Coŝta Mesa: Mazda Publishers: 279-286.
- Boyce, M., (1996). "On the Orthodoxy of Sasanian Zoroaŝtrianism". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London*, 59 (1): 11-28. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00028536>
  - Boyce, M. & Grenet, F., (1991). *A History of Zoroaŝtrianism*. Vol. Three: Zoroaŝtrianism under Macedonian and Roman Rule, Leiden: E. J. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004293915>
  - Bradburd, D. A., (1980). "Never Give a Shepherd an Even Break: Class and Labor among the Komachi". *American Ethnologist*, 7 (4): 603-20. <https://doi.org/10.1525/ae.1980.7.4.02a00010>
  - Bradburd, D. A., (1989). "Producing Their Fates: Why Poor Basseri Settled but Poor Komachi and Yomut Did Not". *American Ethnologist*, 16 (3): 502-17. <https://doi.org/10.1525/ae.1989.16.3.02a00060>
  - Browne, E. G., (1895). *A Year amongst the Persians: Impressions as to the Life, Character, and Thought of the People of Persia*. London: Adam and Charles Black.
  - Burney, Ch. A., (1970). "Excavations at Haftavan Tepe 1968: First Preliminary Report". *Iran*, 8: 157-71. <https://doi.org/10.2307/4299640>
  - Burney, Ch. A., (1972). "Excavations at Haftavan Tepe 1969: Second Preliminary Report". *Iran*, 10: 127-43. <https://doi.org/10.2307/4300469>
  - Burney, Ch. A., (1973). "Excavations at Haftavan Tepe 1971: Third Preliminary Report". *Iran*, 11: 153-72. <https://doi.org/10.2307/4300492>
  - Cereti, C. & Gondet, S., (2015). "The Funerary Landscape between Naqŝ-e Roŝtam and Eŝtahr (Persepolis Region). Discovery of a New Group of Rock-cut Niches". *Iranica Antiqua*, 50: 367-403.
  - Daryae, T., (2009). *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*. London-New York: I. B. Tauris. <https://doi.org/10.5040/9780755694174>
  - De Jong, A., (1997). *Traditions of the Magi: Zoroaŝtrianism in Greek and Latin Literature*. Leiden/New York/Koln: Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004301467>
  - Doyle, J., (2020). "All of a heap: Hermes and the Stone Cairn in the Greek Antiquity". in: G. Cooney, B. Gilhooly, N. Kelly, S. Mallia-Guest (eds), *Cultures of Stone: An Inter-disciplinary Approach to the Materiality of Stone*, Leiden: Sidestone Press: 260-72.
  - Farjamirad, M., (2015a). "Do Gur-e Dopa: The Sasanian Twin Pillar Ossuaries at Shoush Village, Kohgiluyeh va Boyer Ahmad (Iran)". *Iranica Antiqua*, 50: 357-65. <https://doi.org/10.2143/IA.50.0.3053525>
  - Farjamirad, M., (2015b). "Influence of Social Class Division on the

Sassanian Burial Rituals (224-650 CE)". in: G. Affanni, C. Baccarin, L. Cordera, A. Di Michele, and K. Gavagnin (eds), *Broadening Horizons 4: Conference of Young Researchers Working in the Ancient Near East, Egypt and Central Asia, University of Torino, October 2011 (BAR S2698)*, Oxford: Archaeopress: 149–55.

- Farjamirad, M., (2015c). *Mortuary Practice in ancient Iran from the Achaemenid to the Sasanian Period*. BAR International Series 2747, Oxford: Archaeopress. <https://doi.org/10.30861/9781407314082>

- Farjamirad, M., (2016). "Funerary Objects from A Sasanian Burial Jar on the Bushehr Peninsula". *Iranica Antiqua*, 51: 301–11. <https://doi.org/10.2143/IA.51.0.3117837>

- Foran, J., (1377/1998). *Fragile Resistance: Social Transformation In Iran From 1500 To The Revolution*. Ahmad Tafayyon (Persian translation), Tehran: Resā. (in Persian).

- Frye, R. N., (1970). "Funerary inscriptions in Pahlavi from Fars". in: M. Boyce and I. Gershevitch (eds), *W. B. Henning Memorial Volume*, London: Lund Humphries: 152–6.

- Ghirshman, R., (1949). "Compagne de fouilles à Suse en 1948-1949". *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres Année*, 95(3): 196–9. <https://doi.org/10.3406/crai.1949.78411>

- Ghirshman, R., (1960). *The Island of Kharg*. Tehran: Iranian Oil Operating Companies Publication.

- Ghirshman, R., (1971). *Bichapour I, Fouilles de Chapour (Musée du Louvre Département des Antiquités Orientales Série Archéologique Pl. VII, 2)*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

- Gignoux, Ph., (1975). "Notes d'épigraphie et d'histoire sassanides". *Mélanges linguistiques offerts à E. Benveniste*, Louvain: Éditions Peeters: 213–23.

- Gignoux, Ph., (1991). *Les quatre inscriptions du Mage Kirdār. Textes et concordances (Collection des sources pour l'histoire de l'Asie centrale pré-islamique II/I; Studia Iranica, Cahier 9)*. Paris: Union Académique Internationale et Association pour l'Avancement des Études iraniennes.

- Gignoux, Ph., (2008). "Le site de Bandiān revisité". *Studia Iranica*, 37: 163–74. <https://doi.org/10.2143/SI.37.2.2034313>

- Graham, H., (2020). "Hysteresis & the Sociological Perspective in a Time of Crisis". *Acta Sociologica*, 63(4): 450–2. <https://doi.org/10.1177/0001699320961814>

- Grenet, F., (1984). *Les pratiques funéraires dans l'Asie centrale sédentaire de la conquête grecque à l'Islamisation*. Paris: CNRS Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. <https://doi.org/10.3917/cnrs.grene.1985.01>
- Grenet, F., (1989). "Burial Practices (Remnants of Burial Practices in Pre-Islamic Iran)". in: E. Yarshater (ed.), *Encyclopaedia Iranica*, IV (5-6): 559–61.
- Gondet, S., Mohammadkhani, K., Djamali, M., Farjamirad, M., Gopnik, H., Iboerrida, N., Laisney, D., Notter-Truxa, F., Jean-Baptiste, R. & Ubelmann, Y., (2019). "Field Report on the 2016 Archaeological Project of the Joint Iran-France Project on Pasargadae and its Surrounding Territory". *Iranian Heritage Studies*, 1 (2): 1-28
- Gropp, G., (1969). "Vier Ostodan-Inschriften bei Estachr". in: W. Hinz (ed.), *Altiranische Funde und Forschungen*, Berlin: De Gruyter: 229–63.
- Gropp, G. & Nadjmabadi, S., (1970). "Bericht über eine reise in west- und südiran". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 3: 173–230, Pls 78–109.
- Guidi, I. (ed. and transl.), (1903). *Chronicle of Khuzistan (Chronicon Anonymum CSCO 1–2 Scriptorum Syri 1–2)*. Louvain: Peeters.
- Gyselen, R., (2019). *La géographie administrative de l'empire sassanide. Les témoignages épigraphiques en moyen-perse* (Res Orientales, XXV). Bures-sur-Yvette: Groupe pour l'Étude de la Civilisation du Moyen-Orient.
- Habibi, H., (2023). *Socioeconomic Transformation in the Sasanian Empire: Late Antique Central Zagros (Edinburgh Studies in Ancient Persia)*. Edinburgh: Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474475563.003.0001>
- Haerinck, E., (1975). "Quelques monuments funéraires de l'île de Kharg dans le golfe Persique". *Iranica Antiqua*, 11: 134–67.
- Han, J. & Wang, X., (2023). "A Comparative Study of Religious Images on Sogdian Burial Utensils in China and Central Asia". X. Zhao (academic editor), *Religions*, 14: 115. <https://doi.org/10.3390/rel14010115>
- Hansman, J. F. & Stronach, D., (1970). "A Sasanian Repository at Shahr-i Qumis". *Journal of the Royal Asiatic Society*, 102 (2): 142-155. <https://doi.org/10.1017/S0035869X0012831X>
- Hardy, C., (2010). "Hysteresis". in: M. Grenfell (ed.), *Pierre Bourdieu: Key Concepts*, Durham: Acumen: 131–148. <https://doi.org/10.1017/UPO9781844654031.012>
- Hasanpour, A., (2012). "Kāvoš-e nejāt-bahši dar gōrestān-e bābājīlān

va gāhnegāri-ye motlaq-e ān [Salvage Excavations at Baba-jilan Cemetery and Its Absolute Dating]”. in: Y. Hasanzadeh; S. Miri (eds), *Majmō‘e-ye maqālāt-e haštād sāl bāstānšenāsi-ye īrān/Eighty Years of Iranian Archaeology*, Tehran: Pāzīneh and National Museum of Iran: 191–215.

- Hasanpour, A., Hashemi, Z. & Overlaet, B., (2015). “The Baba Jilan Graveyard Near Nurabad, Pish-e Kuh, Lurīstan: A Preliminary Report”. *Iranica Antiqua*, 50: 169–210.

- Hatami, M., Mirfattah, A-A. & Sha’bani Samgh-abadi, R., (1398/2019). “Barresi va shenasai-e tadin-e dowre-ye sasani-e shahrestān-e shuštār [Survey and Reconnaissance of Sasanian Funerary Traditions in Sushtar County]”. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 11 (2): 77–96. (in Persian).

- Heidary, M. & Hosseini, S. B., (1394/2015). “Survey and Study of bard-e gōri Structures in Chaharmahal va Bakhtiyari”. in: M. Ashrafi (ed.), *Proceedings of the Firšt Engraved Architecture Conference, Kerman*, 12–14 Ordibehesht 1391, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage and Tourism: 300–10. (in Persian).

- Herman, G., (2010). “‘Bury my Coffin Deep!’: Zoroastrian Exhumation in Jewish and Christian Sources”. in: J. Roth; M. Schmelzer; Y. Francus (eds), *The Jewish Theological Seminary (JTS)*, New York: The Jewish Theological Seminary of America: 31–59.

- Heydari, A., (1377/1998). “Āsār-e elimāyi dar ertefā‘āt-e sōsan (Izeh) [Elymaean Relics in the Sōsan Highlands (Izeh)]”. *Athar*, 29-30: 204–31.

- Heydarpour, A. & Rahbar, M., (1388/2009). “Kashf-e yek borj-e hāmushi az dowreh-ye sāsāni dar bandiyān va barresi-e sofāl-neveshteh-ye be dašt āmadeh az ān [Discovery of a Tower of Silence from the Sasanian Period in Bandiyan and Examination of Its Ceramic Inscriptions]”. *Athar*. 46: 15–24. (in Persian).

- Heydari Daštanaei, M. & Hosseini, S. B., (1394/2015). “Barresi va motāle‘e-ye bard-e gurihā-ye oslān-e chahārmahāl va bahtiyāri (mantaqeh-ye poshtkuh-e ardal) [Identification and Study of Bard-e Guries in Chaharmahal va Bakhtiyari Province (Poshtkuh Area of Ardal County)]”. in: M. Ashrafi (ed.), *Firšt Conference of Rock-cut Structures, Kerman*, 12–14 Ordibehesht, 1391, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage, Handicraft and Tourism. (in Persian).

- Hintze, A., (2017a). “Zoroastrian Funerary Practices”. *Funeral Service Times*. (October 2017): 24–5.

- Hintze, A., (2017b). “Zoroastrian Afterlife Beliefs and Funerary Practices”. in: Ch. M. Moreman (ed.), *The Routledge Companion to Death and Dy-*

ing, Abingdon: Routledge: 87–90. <https://doi.org/10.4324/9781315723747-10>

- Hojabri-Nobari, A., Khosrowzadeh, A., Mousavi Kouhpar, S. M. & Vahdatinasab, H., (2011). "Trade and Cultural Contacts between Northern and Southern Persian Gulf during Parthians and Sasanians: A Study Based on Pottery from Qeshm Island". *intl. J. Humanities*, 18 (2): 89–115.

- Hozhabri, A., Kamali, S. H. & Norouzi, A., (2024). "Introducing Troglodytic Spaces in Bostanu; Sasanian Rock-Cut Tombs on the Edge of the Persian Gulf". *Sinus Persicus*, 1 (1): 7–17.

- Huff, D., (1971). "Das Felsengrab von Fakhrikah". *Istanbul Mitteilungen*, 21: 161–71.

- Huff, D., (1975). "Nurabad. Dum-i Mil". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 8: 167–209.

- Huff, D., (1988). "Zum Problem zoroastrischer Grabanlagen in Fars I: Gräber". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 21: 145–76.

- Huff, D., (1992). "Zum Problem Zoroastrischer Grabanlagen in Fars II. Das Säulenmonument von Peng'an". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 25: 207–17.

- Huff, D., (1998). "Fire Altars and Aštodans". in: V. Sarkhosh Curtis; R. Hillenbrand; J.M. Rogers (eds), *The Art and Archaeology of Ancient Persia, New Light on the Parthian and Sasanian Empires*, London–New York: I. B. Tauris: 74–83.

- Huff, D., (1999). "Das Medische Grabrelief von Deh Now". *Studia Iranica*, 28: 7–40. <https://doi.org/10.2143/SI.28.1.2003915>

- Huff, D., (2004a). "Archaeological Evidence of Zoroastrian Funerary Practices": in: M. Stausberg (ed.), *Zoroastrian Rituals in Context*, Leiden–Boston: Brill: 593–630. https://doi.org/10.1163/9789047412502_027

- Huff, D., (2004b). "Pre-Islamic Quarry- and Stone-technology in Iran". in: Th. Stöllner (ed.), *Persiens Antike Pracht. Bergbau, Handwerk, Archäologie. Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museums Bochum*, 28.11.2004 – 29.5.2005, Bochum 2004. 2 vols., Bochum: Deutsches Bergbau-Museum: 294–309.

- Huff, D. & Philippe, G., (1973). "Ausgrabungen auf Qal'ye Dukhtar bei Firuzabad 1976". *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 6: 117–50.

- Inostrantcev, K., (1923). "On the Ancient Iranian Burial Customs and Ceremonies". *Journal of the K. R. Cama Oriental Institute*, 3: 1-28.

- Ja'fari Zand, M., (1396/2017). "Kashf-e ārāmghāh-e manquš dar šahr-e gōr (Ardashir-Khwarrah) firōzābād". in: R. Karachi (ed.), *Majmō'e ma-*

qālāt-e firōzābād: tāriḥ va farhang [Essays on Firooz-abad: History and Culture], Tehran: RICHT.

- Jasim, S. A., (2003). "The Third Millennium Culture in the Emirate of Sharjah". in: D. T. Potts; H. Naboodah; P. Hellyer (eds.), *Proceedings of the First International Conference on the Archaeology of the United Arab Emirates* (Abu Dhabi, 15-18 April 2001), London: Trident Press: 85–100.

- Jullien, F. (ed., transl. and introduction), (2023). *Martyrdom of Mar Grigor Piran-Gušnasp and The Martyrdom of Mar Yazd-panah (Persian Martyr Acts in Syriac: Text and Translation 8)*. New Jersey: Gorgias Press.

- Kaim, B. & Kornacka, M., (2016). "Religious Landscape of the Ancient Merv Oasis". *Iran*, 54 (2): 47–72, <https://doi.org/10.1080/05786967.2016.11879213>

- Kalantari Khhandani, H., (1387/2008). *Seyri dar Goghrāfiyā-ye oštān-e kermān, bā takiye bar masā'l-e tabī'ea (zelzele), ensāni va tāriḥi* [Study of Geography of Kerman Province, with Focus on the Natural (Seismicity), Human and Historical Matters]. Kerman: Markaz-e Kerman-šenāsi. (in Persian).

- Kamada, H. & Ohtsu, T., (1988). "Report on the Excavations at Songor A, Isin-Larsa, Sasanian and Islamic Graves". *Al-Rafdan*, 9: 135–72.

- Kambakhsh-fard, S-A., (1346/1967). "Āsār va baqāyā-ye dehka-deh-hā-ye pārti 'aškāni' dar moghān-e āzarbāyejān [Remains of Parthian Vaillages in Moghan, Azerbaidjan]". *Barresī-hā-ye tāriḥi* [Historical Investigations]. 2 (1): 4-28.(in Persian).

- Kambakhsh-fard, S., (1374/1995). *Ma'bad-e ānāhītā-ye kangāvar* [Anahita Temple of Kangavar]. Tehran: Organization of Cultural Heritage of Iran.

- Khanipour, M. & Molaei Kordshouli, H., (2023). "Cairn Burial of the historical Period around Khansaar Dam, Toujerdi District of Fars Province, Iran". *Historia i Świat (History and the World)*, 12: 59–72. <https://doi.org/10.34739/his.2023.12.04>

- Khosrowzadeh, A., (1384/2007). "Descriptive Report of the Second Season of Archaeological Survey and Reconnaissance in the Bardsir County". in: *Archaeological Reports 4*, Tehran: ICAR (in Persian).

- Khosrowzadeh, A., (1386/2009). "Review of the Cists in Southeast Iran". *Nāme-ye Pajouhesh-gāh*, 20 & 21: 89–104. (in Persian).

- Khosrowzadeh, A., (2010). "Preliminary Results of the 1st Season of Archaeological Survey of Farsan, Bakhtiari Region, Iran". in: P. Matthiae; F. Pinnock; L. Nigro; N. Marchetti (eds), *Proceedings of the 6th Internation-*

al Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, May, 5–10th 2008, ‘Sapienza’ – Università di Roma, Vol. 2, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 317–37.

- Khosrowzadeh, A., Norouzi, A. & Habibi, H., (2020), “A Newly- Discovered Administrative Center of the Late Sasanian Empire: Tappeh Bardnakoon, Farsan, Iran”. *Near Eastern Archaeology*, 83 (4): 222–33. <https://doi.org/10.1086/710097>

- Kiani, M.-Y., (1982). *Parthian Sites in Hyrcania: The Gurgan Plain* (AMI, suppl. 9), Berlin: Reimer.

- Kleiss, W., (1970a). “Ausgrabungen in der Festung Bastam 1969”. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 3: 7–106.

- Kleiss, W., (1970b). *Bastam I: Ausgrabungen in den Urartäischen Anlagen 1972-1975*. Berlin: Mann.

- Lamberg-Karlovsky, C. C., (1970). *Excavations at Tepe Yahya, Iran, 1967-1969. Progress Report I (American School of Prehistoric Research, Peabody Museum, Harvard University. Bulletin No. 27; The Asia Institute of Pahlavi University, Shiraz, Iran, Monograph No. 1)*, Cambridge, Massachusetts: Peabody Museum, Harvard University.

- Lamberg Karlovsky, C. C. & Humphries, J., (1968). “The Cairn-burials of Southeastern Iran”. *East and West*, 18 (3-4): 269–76.

- Lamberg Karlovsky, C. C. & Fitz, W., (1987). “Cairn Burials in the Soghun Valley, Southeastern Iran”. in: G. Gnoli; L. Lanciotti (eds), *Orientalia fosephi Tucci Memoriae Dicata (Serie Orientale Roma, 56(2): 747–70*.

- Maghsoudi, M., (2021). *Desert Landscapes and Landforms of Iran*. Springer International Publishing AG, Available at: <http://ebookcentral.proquest.com/lib/christianalbrechts/detail.action?docID=6360850> (accessed on 5 January 2024). <https://doi.org/10.1007/978-3-030-58912-7>

- Madjidzadeh, Y., (1976). “The Land of Aratta”. *Journal of Near Eastern Studies*, 1 (2): 105–13. <https://doi.org/10.1086/372470>

- Mecquenem, R. de., (1943). “Fouilles de Suse 1929-1933”. in: R. de Mecquenem; V. Scheil (eds), *Archéologie, métrologie et numismatique susiennes* (MDP, 25), Paris: Librairie Ernest Leroux, pp. 177-237.

- Mehrkiyan, J., (1997). “The Elymaian Rock-Carving of Shaivand, Izeh”. *Iran*, 35: 67–72, available at: <http://www.jstor.org/stable/4299959> (accessed on 14/03/2009). <https://doi.org/10.2307/4299959>

- Messina, V. & Mehr Kian, J., (2016). “The Religious Complex at Shami. Preliminary Report on the Research of the Iranian-Italian Joint Expedition in Khuzeestan at Kal-e Chendar”. in: O. Kaelin; H.-P. Mathys (eds),

Proceedings of the 9th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East, June 9-13, 2014, University of Basel, Vol. 3, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag: 439–48. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc76zz7.35>

- Minardi, M. & Amirov, Sh., (2017). “The Zoroastrian Funerary Building of Angka Malaya”. *Topoi*, 21(1): 11–49. <https://doi.org/10.3406/topoi.2017.3122>

- Mir Fattah, S. A.-A., (1374/1996). “Gourestān-e shoghāb: ‘arzeh-dāsht dar havāye āzād va dafn be shīve-ye ostoḥān-dān [Shoghab Cemetery: Open Body Exposure and Ossuary Burials]”. *Athar*, 16 (25): 25–61 (in Persian).

- Mohammadi Soleymani, B., (1374/1995). “Kork yā ṭalā-ye sefid-e ‘ašāyer [Wool or the White Gold of Nomads]”. in: S. M.-A. Golab-zadeh (ed.), *Second Symposium and a Decade of Kerman Studies*, Kerman: Markaz-e kermān-šenāsi (in Persian).

- Mohammadifar, Y. & Amini, F., (1394/2015). *Sasanian Archaeology and Art*. Tehran: Shapikan (in Persian).

- Mohammadifar, Y. & Tahmasebi, E. (2014), “The Classification of the Ceramics Acquired from Seymare: The Case Study of the Seyrom-shāh Fort”. *Archaeological Research of Iran*, 4 (7): 133–52.

- Molaei Kordshouli, H., (1399/2020). “Ostōdān-e qal‘e-gorgi, now-yāftehi az tadfēn-e dowreh-ye sāsāni dar šahrestān-e eqlēd [Wolf Castle Ossuary, A Newly Discovered Burial of the Sassanid Period in the City of Eghlid]”. *Iran-e Varjavand (Glorious Persia), Persian Journal of Iranian Studies* 3 (5): 25–35 (in Persian with an English abstract). (in Persian).

- Molleson, T., (2009), “Two Sasanian Ossuaries from Bushehr, Iran: Evidence for Exposure of the Dead”. *Bioarchaeology of the Near East*, 3: 1–16.

- Montazer-zohouri, M., (1400/2020). “Ārāmgāh-e shahr-e gōr, olgōyi now az sonnati kohan [Tomb of Gōr City: New Pattern of an Ancient Tradition]”. *Parseh Journal of Archaeological Studies*, 17: 191–218. <https://doric.ac/dor/20.1001.1.26455048.1400.5.17.15.7> (in Persian).

- Moqaddam, A., (2009), “Ancient Geometry and “*Proto-Iranian” Scripts: South Konar Sandal Mound Inscriptions, Jiroft”. in: Allison, C., Joisten-Pruschke, A., Wendtland, A. (eds.), *From Daēnā to Dīn: Religion, Kultur und Sprache in der iranischen Welt*. Festschrift für Philip Kreyenbroek zum 60. Geburtstag, Wiesbaden: Harrassowitz: 53–103.

- Moqaddas Ja‘fari, M.-H., (1379/2000). *Soleymānīhā: gozari bar qalam-ro va jāme‘e-shenāsī-ye ‘ašāyeri [Soleymanis: Territory and Sociology of the Tribe]*. Kerman: Bahonar University of Kerman (in Persian).

- Mousavinia, S. M., (1401/2012). "Evolution of Architectural Structure of Towers of Silence from Sasanid to Late Islamic Period". *Iranian Journal Archaeological Studies* 14 (1): 134–53. (in Persian).
- Mousavinia, S. M., Sharahi, E. & Mortezaei, M., (1401/2012). "Mid-Islamic Zoroastrian Burial Customs in Iran in the Light of Excavations at Tepe Qaleh Khalachan, Tafresh, Iran". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 12 (33): 293–320. (in Persian).
- Mousavinia, M., Nemati, M. & Mortezaei, M., (2018). "Newly found Evidence of Sasanian Simple Pit Burial at Qaleh Iraj, Pishva, Iran". *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 8: 29–40. (in Persian).
- Nasrollahzadeh, S., (1385/2007). *Katibe-hā-ye pahlavi-ye kāzerōn [Pahlavi Inscriptions of Kazeroun]*. Tehran: Kāzerōniyyeh (in Persian).
- Nöldeke, T., (Ger. transl. and comm.) (1893). *Die von Guidi herausgegebene syrische Chronik, übersetzt und commentiert (Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Philosophisch-Historische, Band 128, 9), Vienna: Tempsky. (in Persian).*
- Omrani Rekavandi, H., Sauer, E. W., Wilkinson, T., Abbasi, G. A., Priestman, S., Safari Tamak, E., Ainslie, R., Mahmoudi, M., Galiatsatos, N., Rouštai, K., Jansen Van Rensburg, J., Ershadi, M., MacDonald, E., Fattahi, M., Oatley, C., Shabani, B., Ratcliffe J. & Steven Usher-Wilson, L., (2008). "Sasanian Walls, Hinterland Fortresses and Abandoned Ancient Irrigated Landscapes: The 2007 Season on the Great Wall of Gorgan and The Wall of Tammishe". *Iran*, 46: 151–78. <http://www.jstor.org/stable/25651440> (last accessed 1 July 2024). <https://doi.org/10.1080/05786967.2008.11864742>
- Payne, R., (2010). "Christianity and Iranian Society in Late Antiquity, ca. 500–700 CE". PhD Dissertation, Princeton University.
- Potts, D. T., (2004a). "Exit Aratta: Southeastern Iran and the Land of Marhashi". *Nāme-ye Irān-e Bāstān*, 4 (1): 1–11.
- Potts, D. T. (2004b). "KHARG ISLAND ii. History and archaeology". *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2004, available at: <http://www.iranicaonline.org/articles/kharg-island> (accessed on 15 September 2015).
- Qorbani Deh-navi, M., Hassan-abadi, Z; Rashidi Boshrabadi, A. & Abazari, Z., (1396/2018). *Atlas of Geology and Mineral Resources of Baft County*. Tehran: Geological Survey and Mineral Exploration of Iran. (in Persian).
- Rahbar, M., (1998). "Découverte d'un Monument d'époque Sassanide à Bandian, Dargaz (Nord Khorassan) fouilles 1994 et 1995". *Studia Iranica*, 27 (2): 213–50. <https://doi.org/10.2143/SI.27.2.2003927>

- Rahbar, M., (2004). "Le monument sassanide de Bandian, Dargaz: Un temple du feu d'après les dernières découvertes 1996-98". *Studia Iranica*, 33 (1): 7–30. <https://doi.org/10.2143/SI.33.1.563192>
- Rahbar, M., (2007). "A Tower of Silence of the Sasanian Period at Bandiyan: Some Observations about Dakhmas in Zoroastrian Religion". in: J. Cribb; G. Herrmann (eds), *After Alexander: Central Asia before Islam* (London, 2007; online edn, British Academy Scholarship Online, 31 Jan. 2012), <https://doi.org/10.5871/bacad/9780197263846.003.0023>.
- Rahbar, M., (2008). "A New Glimpse at Zoroastrians' Beliefs on Burial Practice Based on Excavations at Shaghab". Unpublished Lecture Given at International Workshop on the Persian Gulf in Prehistory and History, Sponsored by the Iranian Cultural Heritage, Handicraft and Tourism Organisation, the British Institute of Persian Studies and Durham University, 1–2 July 2008.
- Rahbar, M., (1390/2011). "Ātaškadeh-ye bandiyān-e dargaz yek bār-e dīgar [Fire Temple of Bandiyan of Dargaz, Once Again]". *Pazhōhešhā-ye bāstān-šenāsi-ye modarres*, 2 & 3 (4 & 5): 167–77. (in Persian).
- Rahbar, M., (2024). "Zoroastrian Dakhma of Torkabad in Ardakan, Yazd, Iran". *Ancient Iranian Studies*, 3 (8): 57–83.
- Raisi Gahrouea, F., (1396/2017). "Study of Burial Customs in Ancient Iran". *Tarih-e iran-e eslami [History of Islamic Iran]*, 7 (2): 145–64 (in Persian). (in Persian).
- Razmjou, Sh., (2005). "Religion and Burial Customs". in: J. Curtis; N. Tallis (eds), *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, London: The British Museum Press, pp. 150–80.
- Roustaeci, K., (1394/2015). "A Morphological Typology of the Ancient Sites in Kouhrang Area". *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 5 (9): 27–46. (in Persian).
- Russel, J. R., (2000). "Burial iii. In Zoroastrianism". in: E. Yarshater (ed.), *Encyclopaedia Iranica*, 4 (6): 561–63, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Sarlak, S. & Nowruzi, A., (1395/2016). "Excavations at the Cemetery of Garvi, Rodan Hormozgan". M. Hessari (ed.), *Festschrift to Mir-Abedin Kabuli (Honours of Iran's Cultural Heritage, 2)*, Tehran: Research Institute of Cultural Heritage & Tourism: 119–34. (in Persian).
- Shahsavari, M. & Doumari, M., (1391/2012). "Preliminary Report of Archaeological Surveys in the Upper Halil-rud Basin (Rabor County): Qadrōdhāneh Area". *Pazhōhešhā-ye Bāstān-šenāsi-ye Modarres [Modarres Archaeological Research]*. 3 & 4 (6 & 7): 72–93. (in Persian).

- Shapur-Shahbazi, A., (1975). *The Irano-Lycian Monuments: the Principal Antiquities of Xanthos and its Region as Evidence for Iranian Aspects of Achmaeenid Lycia*. Tehran: International Communicators.
- Shapur-Shahbazi, A., (1987). "Aštōdān". in: E. Yarshater (ed.), *Encyclopaedia Iranica*, 2 (8): 851–3, Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Schmidt, E. F., (1957). *Persepolis II: Contents of the Treasury and Other Discoveries*. Chicago–Toronto: University of Chicago Press.
- Shaffer, J. G. & Hoffman, M.A., (1976). "Kinship and Burial Among Kushano-Sasanians: A Preliminary Assessment". *East and West*, 26(1/2): 133–52.
- Sharifinia, M., Mohammadifar, Y. & Hemmati Azandaryani, E., (2022). "New Evidence of Sasanian Burials in the Seymareh Valley, Western Iran". *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 12 (1): 65–74. <https://doi.org/10.22111/IJAS.2022.7494>
- Simpson, St. J., (2007). "Bushire and Beyond: Some Early Archaeological Discoveries in Iran". in: E. Errington; V. Sarkhosh Curtis (eds), *From Persepolis to the Punjab, London: British Museum Press*: 153–65.
- Simpson, St. J., (2018). "Death in Mesopotamia: Archaeological Evidence for Funerary Ritual and Burial Practice during the Sasanian Period". in: S. Gondet; E. Haerinck (eds), *L'Orient est son jardin Hommage à Rémy Bouchardlat* (Acta Iranica 58), Leuven/Paris/Bristol, CT: Peeters: 425–48. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1q26s47.39>
- Simpson, St. J., (2019a). "The Land behind Rishahr: Sasanian Funerary Practices on the Bushehr Peninsula". in: Y. Moradi (ed.), *AfarinNameh: Essays on the Archaeology of Iran in Honour of Mehdi Rahbar*, Tehran: The Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT): 111–24.
- Simpson, St. J., (2019b). "Nomads and Monks, Soldiers and Sailors, Farmers and Fishermen: New Archaeological Insights into Life in the Persian Gulf from Late Antiquity to the Medieval Period". in: A. A. Zolotova (ed.), *Ex Oriente Lux. Collected Papers to Mark the 75th Anniversary of Mikhail Borisovich Piotrovsky*. St-Petersburg: State Hermitage Museum, pp. 288–335.
- Simpson, St. J. & Molleson, Th. (2014). "Old Bones Overturned: New Evidence for Funerary Practices from the Sasanian Empire". in: A. Fletcher; D. Antoine; J. D. Hill (eds), *Regarding the Dead: Human Remains in the British Museum (British Museum Research Publication 197)*, London: British Museum Press: 77–90.

- Sims-Williams, N., (ed. and transl.) (1985). *The Christian Sogdian Manuscript C2*. Berlin: Akademie Verlag: 31–68. <https://doi.org/10.1515/9783112729571>
- Soortijee, S., (1390/2011). “Mo‘arrefi-ye šīveh-ye tadfini az dowreh-ye sāsāni dar qal‘e-ye kangelō vāqe‘ dar savādkōh-e māzandarān [Description of a Burial Custom of the Sasanian Period from Qal‘e Kangeloo in Savadkooch in Mazandaran]”. *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 3 (2): 75–90 (in Persian with an English abstract). (in Persian).
- Statistics Center of Iran. (1367/1988). *National Census of Nomadic Population, 1987*. Tehran: Statistics Center of Iran (in Persian).
- Stein, S. A., (1936). “An Archaeological Tour in the Ancient Persis”. *Iraq*, III: 111–230.
- Stein, S. A., (1937). *Archaeological Reconnaissances in North-western India and South-eastern Īrān*. London: MacMillan.
- Steve, M.-J. & Gasche, H., (2003). *L’Île de Khārg. Une page de l’histoire du Golfe Persique et du Monachisme Oriental*. Neuchâtel: Recherches et publications.
- Stronach, D. (1966). “The Kuh-i-Shahrak Fire Altar”. *Journal of Near Eastern Studies*, 25 (4): 217–27, available at: <http://www.jstor.org/stable/543668> (accessed on 11 December 2011). <https://doi.org/10.1086/371876>
- Stronach, D., (1978). *Pasargadae: A Report on the Excavations Conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963*. Oxford: Oxford University Press.
- Tafazzoli, A., (1991). “L’inscription funéraire de Kāzerun II (Parišān)”. *Studia Iranica*, 20: 197–202. <https://doi.org/10.2143/SI.20.2.2014435>
- Tafazzoli, A. & Sheikh-al-Hokamayi, E. (1994). “The Pahlavi Funerary Inscription from Mashtān (Kāzerun III)”. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 27: 165–7, Pl. 58.1.
- Tapper, R., (2002), “Introduction: The Nomads of Iran”. in: R. Tapper; J. Thompson (eds), *The Nomadic Peoples of Iran*, London: Thames & Hudson: 11–40.
- Tofiqian, H., (1394/2015). “Study of the Rock-Cut Burials of the Persian Gulf: Case Study of the Rock-Cut Burials in Bandar Rig (Genaveh)”. in: *Second National Conference on Archaeology of Iran*, Mashhad, November 2015, Birjand: Birjand University Press (in Persian).
- Tofiqian, H. & Bāstāni, M., (1395/2016). “Pazhuheš-i dar ā’ēn-hā-ye tadfin-e sāsāni dar savāhel-e ḥalij-e fārs [Examination of Burial Customs of

the Sasanian Period in the Coastal Areas of Persian Gulf]". *Iranian Journal of Archaeological Studies*, 8 (2): 17–34 (in Persian).

- Tofighian, H., Khademi Nadooshan, F. & Mousavi Kouhpar, S. M. (2011). "Sasanians in the Persian Gulf according to Archaeological Data". *e-Sasanika Archaeology*. 2 [accessed October 2015].

- Trinkaus, K. M., (1986). "Pottery from the Damghan Plain, Iran: Chronology and Variability from the Parthian to the Early Islamic Periods". *Studia Iranica*, 15: 23–88. <https://doi.org/10.2143/SI.15.1.2014637>

- Trümpelmann, L., (1984). "Sasanian Graves and Burial Customs". in: R. Boucharlat; J.-F. Salles (eds.), *Arabie orientale. Mésopotamie et Iran méridional de l'âge du fer au début de la période islamique*, CNRS Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique: 317–29.

- Unvala, J. M., (1929). "Fouilles a Suse en 1929". *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, 26 (3): 133–42.

- Vanden Berghe, L. (1953). "Monuments récemment découverts en Iran Méridional". *Bibliotheca Orientalis*, 10: 5–8.

- Vanden Berghe, L., (1972). "Recherches archéologiques dans le Luristan: Cinquième campagne 1969, Prospection dans le Pushti Kuh central". *Iranica Antiqua*, 11: 1–48.

- von Gall, H., (1966). "Zu den "medischen" Felsgräbern in Nordwestiran und Iraqi Kurdistan". *Archäologischer Anzeiger*, LXXXI: 19–43. <https://doi.org/10.1515/9783112314418-003>

- von Gall, H., (1974). "Neue Beobachtungen zu den sog. Medischen Felsgräbern". in: F. Bagherzadeh (ed.), *Proceedings of the 2nd Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*, 29th Oct. 1st Nov. 1973, Teheran: Iranian Center for Archaeological Research, pp. 139–54.

- von Gall, H., (1988). "Das Felsgrab von Qizqapan. Ein Denkmal aus dem Umfeld der achämenidischen Königsstraße". *Bagdader Mitteilungen*, 19: 557–82.

- von Gall, H., (1994). "Achaemenid Rock Tombs of Deh-Now". *The Circle of Ancient Iranian Studies (CAIS)*, Available at: https://www.caiss-soas.com/CAIS/Archaeology/Hakhamaneshian/deh-now_rock_tomb.htm (accessed on 25 August 2020).

- Whitcomb, D., (1985). *Before the Roses and Nightingales, Excavations at Qasr-i Abu Nasr, Old Shiraz*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

- Whitehouse, D., (1972). "Excavations at Siraf: Fifth Interim Report". *Iran*, 10: 63–88. <https://doi.org/10.2307/4300466>

- Xin, W., (2014). “Zoroastrians of Central Asia: Evidence from Archaeology and Art”. *FAZENA Journal* (Publication of the Federation of Zoroastrian Associations of North America) 28 (2): 22–30.

- Zand Razavi, S., (1372/1993). “Ēlāt va ‘ašāyer-e kermān: pīšīneh-ye tārihi va mas’leh-ye eskān [Kerman’s Nomadic Tribes: The Historical Background and Accommodation]”. *Journal of Faculty of Literature and Humanities*, 3: 112–30 (in Persian).